

היינריך מרקס, קרל מרקס ואליאנור מרקס: שלושה דורות נוכח אתגר השוויון האזרחי
שלמה נאמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תשנ"ו), pp. 395-428

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036235>

Accessed: 04/12/2011 08:43

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

היינריך מרקס, קרל מרקס ואליאנור מרקס: שלושה דורות נוכח אתגר השוויון האזרחי*

מאת שלמה נאמן

עקב מאמרו של קרל מרקס 'על שאלת היהודים' (1844), הרבו החוקרים לעסוק בנעוריו, בסביבתו, במשפחתו ובמוצאו. רבים מן החוקרים ביקשו לגלות את שורשו היהודי של מרקס ואת הטראומה של התנצרותו. יש חוקרים המעריכים את ניתוק שושלת היוחסין הרבנית של קרל מרקס ואת התנצרותו כטראומה וכטרגדיה; חוקרים אחרים מסתפקים בציון העובדה, שמוצאו משושלת של רבנים מפורסמים מצד האב והאם וקובעים שאת התנצרותו כפתה עליו המדינה הפרוסית.

המקורות לתולדות חייו של קרל מרקס ומשפחתו מפורזים בארכיונים, שהגישה אליהם היתה קשה ולעתים אף בלתי אפשרית. החל בשנות השבעים הם פורסמו, במהדורה הקרויה *MEGA* (היינו: *Marx-Engels Gesamtausgabe*) של כל כתבי מרקס; ניסיון ראשון לפרסם מהדורה כוללת, באותו שם, הופסק בגרמניה עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933. המהדורה החדשה אמורה להופיע בכמאה כרכים, לסירוגין, כך לטקסט וכך לפרשנות הנרחבת. הכרכים הראשונים יצאו לאור החל בשנת 1975, בחסות המכונים המתאימים בברית המועצות ובגרמניה המזרחית. פרסום מהדורה זו התקדם בקצב מהיר, אבל התמורות של השנים האחרונות במזרח אירופה גרמו להפסקה בפרסומה, זמנית או אף לתמיד.

בכרכים שראו אור עד כה כבר הופיעו מרבית התעודות הרלוונטיות לדינונו: קורותיו של קרל מרקס הצעיר, זה שלפני היותו ל'מרקסיסט'. בתוספת לטקסטים המתייחסים לקרל מרקס עצמו, ניתן ב-*MEGA* גם כל החומר שנותר מן העיזבון של ההורים ושל רעייתו, ז'ני לבית וסטפֶלן (Jenny v. Westphalen).

החומר האצור בכרכי *MEGA* ובמחקרים ספציפיים מאפשר לבדוק כל מה שנכתב על

* להלן קיצורים וראשי תיבות החוזרים תדיר במאמר:

Archiv für Sozialgeschichte, Hannover und Braunschweig 1961– – **AFS**
Karl Marx & Friedrich Engels, *Werke*, Berlin (DDR) 1957–1968 – **MEW**
Marx-Engels Gesamtausgabe, Berlin (DDR) 1975– – **MEGA**
Neue Zeit, Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie, Stuttgart 1883–1933 – **NZ**
Y. Kapp, *Eleanor Marx*, I–II, London–New York 1972–1976 – **Kapp**
H. Monz, *Karl Marx, Grundlagen der Entwicklung zu Leben und Werk*, – **Monz**
Wuppertal 1973

מוצאו של קרל מרקס, וגם לשחזר את דמות ההורים ומשפחותיהם. התמונה העולה מן החומר הנזכר, בייחוד לגבי היינריך מרקס, אביו של קרל, מפתיעה ושונה מן הדמות המצטיירת מן הביוגרפיות הקודמות של קרל מרקס, ובעיקר מזו שפרסם פרנץ מהרינג (Mehring), וכך גם ממכתביה של ז'ני לפני נישואיה עם קרל ולאחריהם.

שני חוקרים עסקו בשנים האחרונות בחקר חיי מרקס. האחד, היינץ מונץ (Heinz Monz), חיבר מחקר מקיף על קרל מרקס על רקע עיר הולדתו, טריאר (ראה: Monz); נוסף על כך כתב מאמרים באותו נושא המפורסמים בכתבי עת שונים, בין השאר בשנתונים של המכון להיסטוריה גרמנית של אוניברסיטת תל אביב (*Tel-Aviver Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*). החוקר האחר הוא שוורין פון קרוסיגק (Lutz Graf Schwerin von Krossigk), שהוא קרוב רחוק של ז'ני לבית וסטפֿלן וממילא מרחיב את הדיבור עליה, כפי שמעידה כותרת ספרו: ז'ני מרקס, אהבה וסבל בצל קרל מרקס (Jenny Marx, Liebe und Leid im Schatten von Karl Marx, Wuppertal 1976). שני מחקרים אלה נתחברו לפי אמות מידה של המחקר בימינו ומשלימים אפוא את המקורות האצורים ב־MEGA.

אליאנור מרקס, בתם הצעירה של קרל מרקס וז'ני, היא דור שלישי להיינריך מרקס. היא פעלה כבר בתקופה של תנועת פועלים מאורגנת באירופה, ועל כן לא רק שהשאירה עדויות בכתב, אלא אף עוררה סקרנות פובליציסטית ומדעית בכתבי העת ובספרי הזיכרונות של התקופה. חומר הגלם לחקר חייה ודמותה שונה אפוא מן החומר הנוגע לאביה ולסבה, והוא מצוי בשפע יחסי. על אליאנור כתבה לאחרונה איבון קאפ (Yvonne Kapp) ביוגרפיה מקיפה בשני כרכים (ראה: Kapp).

יש אפוא תיעוד מספיק כדי לתאר שלושה דורות במשפחה בעלת שורשים יהודיים בתקופת האמנציפציה, ואולי נוכל לציין אף הבדלים אופייניים בתגובתם על מוצאם היהודי. השם 'מרקס' בלבד קובע ייחוס משפחתי ייחודי וכולט, אבל אינו ערובה לכך שנוכל לציין בעזרתו את ייחודו של כל דור. הייחודיות מכתובה זהירות בהסקת מסקנות.

א. הדור הראשון: היינריך מרקס

דורו של היינריך־השל מרקס חי בתקופת המהפיכה הצרפתית, ששמה קץ ליהדות המסורתית האחידה. היהודים ככלל עמדו אז מול האמנציפציה, אשר פתחה לפנייהם תנאי חיים חדשים אבל דרשה מהם יחס חדש אל המדינה והחברה. גם הרשויות מצדן נדרשו ליחס חדש כלפיהם. האמנציפציה העמידה רבים מן היהודים בפני הכרעות כבדות, כיצד להגיב על המצב החדש ולנצלן לתועלתם.

ביהדות המסורתית היתה תגובת היהודים אחידה ונקבעה בידי מוסדותיה האוטונומיים; הפרט פעל כפי שציווהו הכלל, אלא אם כן מרד במה שהוסכם בין הרשות הנוכרית ובין הקהילה. רק תקיפים מועטים ועשירים פעלו על פי שיקול דעתם, מתוך סיכון עצמי רב, וגורלם היה לעתים קרובות טרגי. המהפיכה הציבה כנורמה את זכות הפרט להכרעה אישית ומיעטה את הסיכון הכרוך בהכרעות אישיות, אם כי לא ביטלה

אותו כליל. הכרעה אישית כזאת כללה לפעמים גם המרת דת, שיהודים לא מעטים נאחזו בה, בין השאר, לשם קידום האישי.

השפעת המהפיכה הצרפתית הגיעה לארץ הריין על כידוני צבא הכיבוש, ששלט בה כמעט שני עשורים. הצבא הכובש ארגן מינהל אזרחי וצבאי. תושבי שטח הכיבוש קיבלו את הסדריו, בעיקר המשפטיים, בברכה, אבל התחמקו ככל יכולתם מן החובות שהטיל עליהם. מצד אחד סיגלו לעצמם האזרחים את המשפט הצרפתי, הקרוי אצלם 'ריינאני' (rheinisch), שהיה לאמיתו של דבר המשפט הבורגני של המהפיכה. מצד שני דבקו מרביתם בשלטונות הכנסייתיים-המדיניים לשעבר, וכאשר נמסרה ארץ הריין לפרוסיה – העדיפו את הפרוסים על משטר הכיבוש הצרפתי.

האוכלוסייה השלימה ברובה עם האמנציפציה של היהודים, כדבר שנכפה עליה מבחוץ על ידי הרשות הצרפתית, אבל המינהל הצרפתי מצדו הגשים אותה רק בהתאם למה שקבע נפוליאון, ששלט במרבית התקופה. בשנת 1808 נקבעו הגבלות על זכויות היהודים באימפריה והציבור היהודי כינה זאת 'הפקודה המחפירה', שכן חוק זה חל רק על מקצת האוכלוסייה ועמד בניגוד לעיקרון המקודש של שוויון כל האזרחים בפני החוק. ל'פקודה המחפירה' היתה השפעה מתסכלת על היינריך מרקס, שכבר ניצל את האמנציפציה של היהודים לשם לימוד המשפט הצרפתי, וחשש שמאמציו להתקדם יהיו לשווא. בערוב שלטון נפוליאון וסמוך לקרב ווטרלו (1815) הוא עמד לכהן כפרקליט בטריאר.

הפרוסים שלטו בטריאר ככובשים החל בשנת 1814, והיינריך פתח את הפרקטיקה שלו כנראה זמן קצר לפני בואם; אז גם נכנס בברית נישואין עם הנרייטה פרסבורג. אירוע זה התרחש כנראה עוד בימי המינהל הצרפתי, כי התעודות הרשמיות שנשתמרו נערכו בשפה הצרפתית. היינריך מרקס היה תחילה פרקליט בדרגה הנמוכה של אדווקאט (avoué), ורק אחרי הטבילה זכה למעמד המכובד יותר והמכניס יותר של Rechtsanwalt. בתור שכזה היה גם בעל סמכויות ציבוריות מסוימות. במשך שנתיים שקלו השלטונות הפרוסיים, אם – ובאלה תנאים – יוכלו יהודים למלא תפקידי אדווקטים, ומתי אפשר לנהוג בהתחשבות אישית כמו במקרה של היינריך מרקס, שהיה נאמן לפרוסים מראשית שלטונם בארץ הריין. השלטונות בברלין החליטו, אחרי היסוסים, שגם בארץ הריין יש לנהוג לפי החוקים הפרוסיים, שלא אפשרו למאמיני הדת היהודית לכהן בשום משרה ציבורית המעניקה סמכות על נוצרים.

להיינריך מרקס היתה אפוא אפשרות להיאבק על מעמדו כעורך דין בתקופת הביניים, במסגרת המאבק על מעמד היהודים בכלל. מן התעודות שנשתמרו מתברר, שהוא לא שקל כלל להיאבק באופן עקרוני על מעמד היהודים; די היה לו באישור מעמדו כפרט בעל ייחוס. ואכן שלטונות המשפט בארץ הריין שקלו כאמור לכלול אותו, יחד עם שניים אחרים, ברשימת היהודים בטריאר שיוורשו להמשיך במילוי תפקידם על אף יהדותם,¹ אבל בסופו של דבר לא כך פסקה ברלין.

היינריך מרקס הזדהה עם עקרונות התחיקה הפרוסית בתור פרוסי נאמן וקיווה לזכויות

יתר בשל עמדותיו הפרו־פרוסיות. ב־13 ביוני 1815 – היינו עוד לפני קרב ההכרעה בוותרלו – פנה היינריך מרקס אל הרשות המשפטית כדי לפרסם ברשותה חיבור משפטי נגד 'הפקודה המחפירה' של 1808, ובכך 'לתרום לטובת בני אמונת, שיהיו אזרחים מועילים יותר ויהיו ראויים יותר לחדש המונרך (הפרוסי) הרם שלהם'.² הוא האיש הראוי לפרסם חיבור זה, כי 'רק בכוחות העצמיים עיצבתי את עצמי לדרגת בן־אדם (mich zum Menschen gebildet). ובכן הוא, היוצא מן הכלל, פועל כיחיד ולא לפי עקרון השוויון הצרפתי; הוא מבקש חסד ולא זכות.

החיבור עצמו נושא את השם: 'הערות אחדות על הדיקרט (Dekret) של נפוליאון מ־17 במאס 1808, לרגל האיחוד המבורך מחדש (glückliche Vereinigung) של ארצנו עם המונרכיה הפרוסית, מאת היינריך מרקס, אדווקט ליד בית־המשפט לערעורים בטריאר'.³ החיבור הוא אפוא פרי ההעזה להמר על החיסול הסופי של שלטון נפוליאון, בדומה להימור מקביל של מאיר אמשל (Meyer Amschel) רוטשילד מפרנקפורט. יש להניח, כי אילו היה החיבור רואה אור אחרי ניצחון נפוליאון (ולא אחרי מפלתו), היה מחברו נענש עונש כבד. שלטונות המשפט ה'ריינאנים' הגיבו בקרירות עם קבלת החיבור, אישרו את קבלתו, אבל גנזוהו בארכיון ותוכנו לא זכה לכל תגובה.

אהבת פרוסיה חייבה את היינריך גם להשכיח מן הלב את העצמאות הקודמת של טריאר; לדיבור על 'איחוד מחדש' לא היה כל בסיס במציאות, אבל היה בו כדי להחניף למלך פרוסיה. בולטת היא האיבה התהומית לצרפת המהפכנית המתבטאת בחיבור, איבה שעשויה היתה להרשים את השלטונות הפרוסיים.

הפתיחה לחיבור נקראת כקריקטורה על עקרונות המהפיכה הצרפתית (Dies französische Principium), המעניקה לנו את 'המילה המעודנת ואת עוגות הפסחא הטעימות' (die sanfte Beschneidung und die schmackhaften Osterkuchen). הצרפתים מתיימרים לדאוג רק ל'רגנרציה' (של היהודים), אבל המניע למעשיהם נובע מכך שנתקלו בדרכם לפעמים ב'פוחחים יהודיים' (jüdische Taugenichtse), ונאלצו להתחלק אתם בביזתם. פקידי הממלכה הצרפתית הגיעו לעמדתם בזכות הכסף האלוסי והשכיחו את עזרת היהודים בהשגתו.⁴ הם ביקשו להתנקם ביהודים, וכך נולד 'הדקרט המפלצתי' (die Entstehung des monströsen Dekretes). לגופו של דבר תובע היינריך מרקס להעניש כל נאשם רק לאחר שהוכחה אשמתו והיתה לו אפשרות מלאה להגנה, דברים שהפקודה של 1808 איננה מבטיחה. כל הטיעון הענייני הזה טובע בשטף של דברנות יתרה. המשפט המרכזי הוא: 'עונש הפוגע בכת (Sekte) שלמה, נובע רק מחוסר סובלנות הראוי לתיעוב' (allerabscheuungswürdigst).⁵ האמת ניתנת להאמר,

A. Kober, 'Karl Marx' Vater und das napoleonische Ausnahmegesetz gegen die Juden 2
1808', *Jahrbuch des Kölnerischen Geschichtsvereins*, XIV (1932), p. 119

Kober, שם, עמ' 120; כל הטקסט – שם, עמ' 120–125.

שם, שם.

שם, עמ' 123.

כי אפילו לתיאולוגים הנוצריים לא היתה הדת היהודית, אִם הנצרות, בחזקת 'כת', ליהודים המאמינים לא כל שכן. ובהמשך: 'כת שלמה אינה יכולה לחטוא, אלא מצד הדת'. יוצא מכאן לכאורה, שבפקודת הדת מותר ליהודים לחטוא חטא קולקטיבי. החקיקה נגד הנשך נראית להיינריך מרקס כלא־נחוצה, אבל הוא משאיר את שיקול הדעת לשליט הלגיטימי באומרו: 'למזבחות [תודה] יהיה ראוי המונרך שירסן את הרעה החולה של הנשך'.⁶ אין הוא שולל חוקים דרקוניים, אם תכליתם לעקור נגעים, ובתנאי שהם נובעים מחקיקה כללית. הוא סומך על 'המונרך החכם ביותר והחנון', שמקל החובלים שלו ישיג את הפושע, כדי שהאזרח שומר החוק יוכל לחיות את חייו בשקט.⁷ כזה היה לפי הרמזים פרידריך וילהלם השלישי, שהתפרסם בהיסטוריה כמי שהפר את הבטחתו לתת חוקה לפרוסיה. הפושעים שיש להענישם בכל חומר הדין הם מקרב האספסוף היהודי, שנפוליאון התכוון לרסנו בעזרת חקיקתו זו, שהחטיאה את המטרה; לעומת זאת ירסן אותו המלך הפרוסי, בעזרת חקיקה חנונה, שבאה מידי שליט לגיטימי. החקיקה הנלווה של נפוליאון בוטלה בצרפת בשנת 1818, אבל בפרוסיה הוארך תוקפה בלי שנבקע מועד לסיומה, והיא החזיקה מעמד עד לשנת 1847. 'השגחת האב החנון' התבטאה בחסימת דרכו של היינריך מרקס לשמש עורך דין, לאור החלטה מפורשת של הממשלה הפרוסית. המרת הדת היתה בעיניו המוצא הקל ביותר כדי להתגבר על המכשול שעמד בדרכו. עריקתו של היינריך מרקס מן היהדות היתה מעשה אישי, כמו סגנון כתיבתו, המתפרס מעבר למקובל כלפי צבא הכיבוש ומפקדו העליון, פרידריך וילהלם השלישי. אך קשה להבין את אופן המרתו ואת נסיבותיה, שיש להם משמעות רבה לגורלו האישי ולגורל משפחתו.

אין אנו יודעים את התאריך המדויק של המרתו, ולא במקרה. על אחיו הצעיר הירש, שעבר לדת הקתולית השליטה בסביבתו, יש גם רישום בארכיונים כנסייתיים וגם תיאורים מפורטים, כמו החגיגה העממית לכבוד המרתו והחלפת שמו. הירש זה היה שען צנוע ולא פרקליט בעל יומרות, אבל המרתו היתה בכל־זאת בחזקת ניצחון גדול של הקתוליות, ועל־כן שימשה עילה ראויה להילולה.⁸ כנגד זה נעשתה המרת דתו של היינריך בחשאי־חשאין, כי לא אל הדת הקתולית השליטה בטריאר עבר, אלא אל הדת הפרוטסטנטית של המלך הפרוסי, הנערץ עליו. כוהן דת פרוטסטנטי של צבא הכיבוש פקד על הטקס, כי עוד לא היתה במקום קהילה פרוטסטנטית מאורגנת. זו הוקמה רק עם בוא הפקידות הפרוסית, ונשארה תמיד קטנה. היינריך מרקס לבדו המיר את דתו; המשפחה עוד נשארה, פורמלית, ביהדותה.⁹ בזכות עיסוקו לא פסק היינריך מלקיים קשרים הן עם יהודים והן עם האוכלוסייה הכללית. הרשות אילצה אותו להתפרנס מן האוכלוסייה,

6 שם, עמ' 124.

7 שם, עמ' 125.

8 Monz, עמ' 249–250.

9 שם, עמ' 243–244.

ומכיוון שהתכתבותו החד-סטרית עם הרשות היתה חשאית, יכול היה לתמרן בין הקבוצות השונות באוכלוסייה ואפילו לשכנע היסטוריונים מסוימים שהוא 'ליברל'. ליהודים יש מסורת ארוכה של שימוש ברופאים ובפרקליטים כשדלנים. וכך כיהן היינריך מרקס במשך שנים בוועדה, שקבעה את גודל הפיצויים שעל היהודים לשלם בעד ביטול שליטתו של הריבון מלפני המהפיכה, פיצוי שהוטל גם על יהודים שלא היו אף פעם נתיניו.¹⁰ את העוול המשפטי הזה בלע היינריך בלי התמרמרות. מבחינה אחת שילם מחיר על המרת דתו – הוא נותר בבידוד חברתי, שפירושו המרת גיטו אחד באחר: הגיטו היהודי ב'גיטו' של משרתי השלטון. התושבים עשו עמו עסקים באין מפריע, אבל מגעו החברתי הצטמצם לחוג אנשי המשפט והשלטון. בנו קרל עתיד לחוש בכך בבואו ללמוד בבית הספר.

בני ביתו לא המירו את דתם אלא לאחר שראו צורך בכך, והכניסה לבית הספר היתה המניע העיקרי שקבע את העיתוי. האם הבטיחה לדחות את המרתה עד למות הוריה, אבל סבלנותה פקעה. בשנת 1825 היתה משפחת היינריך מרקס בשלמותה משפחה נוצרית, ונשאלת השאלה, איזו נצרות היתה זאת. הכוונה אינה לגירסת הנצרות שבה דבקה, כי זה היה נתון מראש, אלא למשמעות של נצרותה. לא מצוי כל רמז במקורות לתפיסתו הדתית ולמהות אמונתו של היינריך מרקס. יש עדות על דימיון בין אמונת היינריך מרקס לאמונת הדאיסטים, כפי שכתב אדגר וסטפֶלְן, גיסו של קרל מרקס, שהיינריך היה 'פרוטסטאנט בנוסח לסינג' (à la Lessing), ומשמעות הדבר היא, שבעיני פרידריך וילהלם השלישי היה היינריך מרקס כופר-בעיקר כמו לסינג. רבים מבין המומרים היהודיים היו 'מאמינים בנוסח לסינג', ודתיותם היתה ביטוי לתפיסתם הפילוסופית והמוסרית. באותם הימים קוממה תפיסה כזאת את המאמינים.

נכדתו של היינריך, ז'ני, כתבה לעומת זאת על דודה פרדיננד וסטפֶלְן, שהוא היה הגרוע שבחסידים השוטים (bigots). 'חסידות שוטה' זו נכפתה על כל הפקידים הפרוסיים מלמעלה, או כפי שכתבה אמה, ז'ני: 'מלכם בשמיים ומלכם בברלין הם בשבילם אובייקטים והים להערצה' (Kultusobjekte).¹¹ דתיות כזאת היתה זרה להיינריך, אבל בפולחן 'האלוהים בברלין' השתווה להם.

סבך מעמדו של היינריך התגלה, כאשר ביקש לבטל את אחד מעמודי התווך של המשפט 'הריינאני' (למעשה הצרפתי) – בתי המשפט של הסוחרים. בתי משפט כאלה פעלו ברוח משפטית הבוררות של בני אותו מעמד בימי הביניים. לרשויות המדינה ולפרקליטים לא היתה זכות התערבות בהם. בעיני היינריך ועמיתיו היה פירוש הדבר, שמקור פרנסה חשוב נמצא מחוץ לטווח פעילותם. בביטול בתי משפט אלה היה אינטרס משותף למדינה הפרוסית ולהיינריך מרקס, כי המדינה רצתה במנופול על השיפוט; ומכיוון שהיינריך

10 שם, עמ' 253 ואילך.

11 שם, עמ' 348; MEW, 27 (1963), עמ' 416, מכתב מאת קרל מרקס אל ארנולד רוגה, קלן, 13 במארס 1843.

מרקס כבר הבין שמעמד ממלכתי חסום בפניו כל עוד הוא יהודי, וגם כמתנצר יהיו סיכוייו קלושים, היה כנראה גם מקור פרנסה זה חשוב בעיניו.

הוא חיבר בנושא זה חוות דעת מפורטת,¹² ובה הציע לבטל את בתי המשפט המיוחדים של הסוחרים ולהביא משפטים בין סוחרים לפני בתי משפט ממלכתיים, שבהם מובטח מעמד הפרקליטים המוסמכים. אילו חוות דעתו זאת היתה נודעת בציבור, היתה הבורגנות של טריאר מחרימה כנראה את היינריך מרקס, ועליכן צריך היה מעשה הפרסום להיות עטוף מעטה של סודיות. מרקס קבע כתנאי לפרסום חוות הדעת בדפוס את אי-הזכרת שמו ושם עירו. חוות הדעת הופיעה אפוא בתור 'מכתב למערכת' בעיתון מקצועי, בעילום שם.¹³

חוות דעתו מראשית שנת 1817 מסורבלת כמו זאת משנת 1815, אבל הסרבול שימש גם הפעם הזדמנות לשרבב הערות אישיות אופייניות. מרקס טוען, שהמניע לחוות דעתו הוא רק חוש היושר והצדק הטבוע בו, 'אבל כראש משפחה הוא חייב לנהוג בזהירות'. היינו מצפים שידובר באיבת הסוחרים, אבל המשך המשפט מתייחס אל שנאת היהודים הכללית השוררת בציבור, ושוב מופיע הביטוי 'כת': גורלו ריתק אותו אל כת, שאין לה שם טוב במיוחד (in keinem besonderen Ansehen), והפרובינציה שבה הוא חי אינה סובלנית ביותר. לכן הוא נאלץ להקריב את הונו הקטן עד ששכנע, שגם יהודי יכול להיות ישר ובעל כישרונות.¹⁴ הטיעון אינו משתלב כלל בהקשר הדברים ומסביר רק את חוסר ביטחונו לגבי הצעתו המפוקפקת. חוות דעתו של היינריך מרקס¹⁵ נושאת מתחת לכותרת את הסיסמה הפרוסית Suum cuique, שיש בה גם חנופה כלפי פרוסיה, אבל נדמה שיש בה גם רמז לתוכן חוות הדעת, שלכל אורח יינתן המגיע לו; לעורכי הדין תינתן הזכות לייצוג האזרחים לפני בתי המשפט.

לדבריו, יש לדון לכף חובה את בתי המשפט של הסוחרים, שהם פרי הרוח הזרה של המהפיכה הצרפתית ושום פטריוט ריינאני בעל הכרה לא ידרוש את החזרתה. העברת סמכות השיפוט לסוחרים ושלייתה מן השופטים המקצועיים (eigentliche Richter) מזיקה. שאלתו של היינריך היא: האם דרוש מוסד זר זה? תשובתו אינה אלא התקפה על טיב הבורגנות הזעירה בטריאר, הרוצה להגן בעזרת מוסד זה על הרווח הפעוט של המסחר הזעיר (Krämerei) ועל הספסרות הנהוגה בתוצרת חקלאית. כל מעמד הסוחרים (למעט יוצאים מן הכלל מעטים) הוא חסר דעת (Wissenschaft), וחסרה לו הבנת החיים והכרת טיבם של אנשים ועניינים. רוב הסוחרים נבדלים מן ההמון הגס רק בסגנון הלבוש. אנשים אלה מתיימרים בגאוותם לעבור על החוקים הכתובים, הגלומים בהסדרי המשפט המלכותיים. הם תוצאה של השחתת המידות (Sittenverderbtheit) הצרפתית. הרכב בתי

H. Monz, 'Unbekanntes Kapitel aus dem Leben der Familie Johann Ludwig von Westphalen', *AfS*, VIII (1968), pp. 277–283

13 שם, עמ' 268.

14 שם, עמ' 276 ואילך.

15 שם, עמ' 277.

המשפט של הסוחרים בנוי על פיקציה, כי למעשה נוכחים פרקליטים במשפטיהם בתור מייפוי כוח של הצדדים,¹⁶ הואיל והסוחרים מתעצלים להופיע אישית.

התקופה שבה החל היינריך מרקס לפעול כעורך דין נקראת בהיסטוריה 'תקופת הרסטורציה'. אמנם נמחקו אז רבים מסדרי תקופת נפוליאון, אבל רק במידה שביטולם התאים לאינטרסים של המעצמות החזקות. סיפוח ארץ הריין לפרוסיה, שבא במקום החזרתה לשליטים החוקיים, הוא דוגמה לכך. תקופת הרסטורציה נסתיימה כרונולוגית במהפיכת יולי 1830, אבל למעשה נשללה הרסטורציה בדעת הקהל כבר לפני כן, והזרמים הליברליים והסוציאליסטיים פרחו לפני שנת 1830 לא רק בצרפת, אלא בכל אירופה. גם בטריאר הורגשה אופוזיציה; היא התגבשה סביב ראש העיר האו (Haw), מורי הגימנסיה והלשכה של הבונים החופשיים. עם המהפיכה התארגנה גם 'חברת הקזינו' (Casino-gesellschaft), והיא שימשה מקום מפגש חברת-פוליטי של עילית החברה, המורכבת מסוחרים אמידים, רופאים, עורכי דין, נוטריונים, בנקאים וכיוצא באלה. הרוח היתה אופוזיציונית-ריינאנית, ובמרכזה עמדה אסיפת המורשים (Provinziallandtag) הריינאנית, שהמלך השלים עם קיומה יחד עם דיאטות בפרובינציות האחרות. זה היה מעין תחליף לפרלמנט הכל-פרוסי היציג, שהבטיח המלך אך לא כונן אף פעם.¹⁷

היינריך מרקס לא יכול היה להרשות לעצמו להעדר מחוג בורגני זה, שהיה חיוני גם לקשריו החברתיים-העסקיים. הוא נאלץ לתמרן בזהירות בין נאמנותו לשלטונות הפרוסיים לבין רוחה של עצרת המבאך (Hambach) הפאן-גרמנית, הפרו-פולנית והדמוקרטית (1832). הוא הצליח תמיד לחמוק מן האולם בשעה שהושמעו דיקלומים או שירים מרדניים, אבל נשאר בכל זאת חשוד בעיני המשטרה באהדה לליברליות. הדיאטה הריינאנית, שקמה ברשות המלך, היתה בעיניו נקודת אחיזה כדי לזווג את הריינאניות עם הפרוסיות. ברם, על דקויות ההבחנה בין השתיים לא התגבר. בנאום שנשא בקזינו הזכיר את הדיאטה לפני המלך, וכבר זה היה חשוד בעיני הרשות. הוא הזכיר את יורש העצר, מי שעתיד למלוך כפרידריך וילהלם הרביעי, יחד עם המלך החי פרידריך וילהלם השלישי. אזכור יורש העצר בעוד אביו בחיים היה בעיני הרשות הוכחה, שהעדיף את הבן בגלל המוניטין שיצאו לו כליברל. דבר זה היה לכאורה סימן למרדנות נסתרת.¹⁸

פרוסי אחד ללא פרוסיות פעל בחוג הקזינו, מכיוון שנאמנותו הפרוסית היתה מפוקפקת. מדובר בלודוויג פון וסטפֶלן (Westphalen), יועץ הממשלה בטריאר. פרוטסטנטיותו היתה היסוד המרגיע באישיותו בעיני השלטונות, אבל עברו היה מפוקפק בעיניהם. הוא היה נתין מדינת בראונשווייג, בעל ייחוס סקוטי ושירת את המדינה הפרוסית בנאמנות בתפקידים אזוריים וצבאיים. בימי נפוליאון היתה עירו זלצוודל (Salzwedel) חלק מממלכת וסטפֶלן של ז'ירום, אחי הקיסר. הוא שירת תחתיו ברצון, כי

16 שם, עמ' 282.

17 Monz, פרק י, עמ' 126–138. על חברת הקזינו ראה: שם, עמ' 126 ואילך.

18 Monz, עמ' 134 ואילך, הנאום של היינריך מרקס.

ניתן לו להנהיג רפורמות סוציאליות, אבל כאשר הוחזר השטח לפרוסיה, חזרה זכות הבחירה להנהלת המחוז לידי בעלי האחוזות, והוא לא ראה שום סיכוי להיבחר לתפקיד כלשהו. אז הסכים לעבור אל שטחי הכיבוש המערביים, ששם היה עברו בשירות צרפת יותר בחזקת המלצה מאשר עיכוב, כי השלטון הפרוסי רצה לרכוש את אהדת הנתינים החדשים.

אולם בטריאר התאכזב מרה, כי כל המלצותיו לשיפורים עלו כסף רב ועוררו תרעומת אצל השלטונות הפרוסיים החסכניים. תחילה עוכבה התקדמותו, ואחר כך נמצאה עילה להוציאו לפנסיה מוקדמת ושכרו לא היה גבוה. כפיצוי הוענקה לו הדרגה של יועץ סתרים (Geheimer Regierungsrat), תואר שלא הוענק לו במשך כל שנות כהונתו. הוא הוכיח שאינו אריסטוקרט ברוחו, וביתר שאת כאשר נשא בנישואים שניים אשה ממעמד עירוני, את קרולינה הויבל (Caroline Heubel). צעד זה עורר זעם מצד אשתו הקודמת, שראתה בנישואין בורגניים השפלה. הבן מנישואיו הקודמים פרדיננד פון וסטפֶלן (Ferdinand von Westphalen), שבחר בקריירה כמו של אביו, הסתגל לדעות הפרוסיות, נתמנה באותה עיר טריאר ל-Oberregierungsrat, וסיים את הקריירה שלו כשר-הפנים של פרוסיה. תוארו ומישרתו של הבן גרמו לכך, שבמשך שנים לא התחוויר האופי והדעות הפוליטיות האמיתיות של לודוויג לבית וסטפֶלן; הלה היה באמת ליברל בדעותיו ובמעשיו, ובכך עמד בניגוד גמור להיינריך מרקס. שניהם היו חריגים גם ביחס אל השלטון וגם ביחס לחברה הבורגנית, אבל כל אחד מהם היה חריג מבחינה אחרת. קל להבין שבגלל בדידותם היחסית נקשרה ביניהם קירבה חברתית, אשר הפכה אותם גם למחותנים, אבל זה שייך לפרק אחר, זה של קרל בן היינריך מרקס וז'ני בת לודוויג פון וסטפֶלן.

קרל מרקס מעניין אותנו בשלב זה רק בגלל שההתכתבות בין האב לבנו חושפת את אופיו ועמדותיו של האב המזדקן. המכתב הראשון של היינריך מרקס אל בנו הסטודנט בברלין הוא מ-9 באוגוסט 1836,¹⁹ שנתיים לפני פטירתו, ומכתבו הראשון של קרל שנשטר הוא מ-10 בנובמבר 1837.²⁰

מכתבו של היינריך נכתב אחרי אירוסיו החשאיים של בנו עם ז'ני וסטפֶלן. האירוסין נערכו כשקרל למד בבון; היינריך ידע עליהם והשלים אתם אבל הם היו סוד בפני משפחת הארוסה. בעיני היינריך היה המכשול העיקרי בדרך לחתונה – מעמדו הכלכלי הבלתי יציב של קרל. לבעיה סבוכה זו התייחס היינריך בסוף המכתב, כמעט כלאחר יד וביובש. לעומת זאת התייחס בחום ובאריכות אל סיכויי בנו לקדם את ענייניו המשפטיים – בעזרת מכריו מארץ הריין, שהועסקו בברלין במרכז המשפטי לענייני החוק הריינאני. המכתב מפרט בלשון נמלצת את השמות והתארים של בעלי השפעה ומבקש מקרל שיקשור עמם קשרים. 'לכבוד לך, שהאדון אסר (Esser) ציין אותך לשבת... וזה אומר, שאתה מסוגל

19 MEGA, III/1, (1975), עמ' 300–301.

20 MEW, כרך מילואים, 1 (1968), עמ' 3–12.

להתנהג בדרך ארץ עם אנשים מכל סוג על אף עקרוניות החמורים.²¹ בדרך אגב כדאי להזכיר כאן, שאותו אסר הציע לקרל במועד מאוחר יותר מינוי ממשלתי, כדי להצילו ממצוקתו החומרית, מינוי שנמנע מאביו כל ימי חייו; קרל דחה את הצעתו מכל וכל, אבל זו כבר פרשה אחרת.

אל עצם האירוסים החפוזים התייחס היינריך כבדרך אגב ובספקנות באומרו: 'אם תעמוד על כוונתך באמת לאחר בדיקה עצמית קפדנית, הרי עליך להיות מיד לגבר (ein Mann werden).²² לעומת זאת אל שידוכי בנותיו לא התייחס מתוך 'בחינה עצמית קפדנית', כי הכל היה תלוי אצלן בגודל הנדוניה. הוא מסיים את מכתבו באמירה החושפנית: 'שערותי סומרות כאשר אני חושב על כך, שהן מבוקשות רק כשהן מוזהבות',²³ היינו עם נדוניה הגונה.

היינריך מרקס התייחס אל אירוסיו ז'ני וקרל ברצינות רבה במכתבו מ־28 בדצמבר 1836. במכתב זה הוא מודה, שהתערב בלא חמדה בעניין לא־לו מתוך רגש חובה כלפי 'אישיות ראויה ביותר להוקרה' (eine höchst würdige Person) – הכוונה לז'ני. הוא מדגיש, שקרל קיבל על עצמו התחייבויות גדולות ועליו להצטיין בהתנהגות מופתית ובחתימה לרכישת אהדת הסביבה.²⁴ יש להבין זאת על רקע חששותיו מפני תגובת הורי ז'ני (ומשפחת וסטפֶלן הענפה), כי 'היא עדיין אינה יודעת איך יגיבו הוריה' (בהיודע להם סוד האירוסין). בהמשך מכתבו מתייחס האב למפנה במגמת לימודיו של קרל. הלה הודיע לאביו על כוונתו לעזוב את לימודי תורת מינהל המדינה (קמרליה) והפילוסופיה, ולפנות ללימודי אמנות.

האב השלים עם מפנה זה בלי התלהבות, אבל תגובתו מגלה את הפער בין השניים בהבנת משמעותה של ההחלטה. האב דבק הלאה בקמרליה ובמשפטים, וראה באמנות רק שלב מעבר, שיפלט לבן נתיב לקריירה אקדמית, שסופה מינוי ממלכתי. 'יש להניח שהפואזיה היא מנוף ראשוני', ובעתיד 'יעזוב את הפואזיה בחיים, כי אינה מייפה את החיים ואינה מביאה אושר'.²⁵ במכתב מ־3 בפברואר 1837 הוא חוזר ומזכיר את מכריו המשפטנים, כמו במכתבו הראשון, מדבר על הצורך לטפח את הקול – הוא חושב על קריירה של עורך דין המאמץ את גרונו – ומזכיר שוב את הפואזיה כמכשיר משני להשגת עצם מטרתו, שצריכה להיות הקריירה. באותה רוח הוא ממשיך במכתב מ־2 במארס 1837:²⁶ 'מה יהיה המחוכם ביותר?' יש להקדים לניסיון הגדול (של דרמה) ניסיון קטן יותר, אבל הקטן יותר מן ההכרח שיהיה מכוון למאורע בעל חשיבות. והמחשבה הבאה נראית לו מתאימה:

21 לעיל, הערה 19.

22 MEGA, III/1, עמ' 301.

23 שם, שם.

24 שם, עמ' 302.

25 שם, עמ' 304.

26 שם, עמ' 305–307.

הנושא חייב להיות עניין הלקוח מן ההיסטוריה הפרוסית... והוא חייב להיות לתפארת פרוסיה... רגע כזה הוא הקרב הגדול ליד בל-אליאנס-וטרלו... הקושי הגדול ביותר הוא לדחוס את התיאור הגדול למסגרת קטנה, אבל אם זה ייעשה ברגש פטריוטי ומעובד ברוח גרמנית, או אז יספיק שיר הלל נשגב (Ode) כזה לבדו לבסס את השם (של המחבר).

הוא מסביר: ה-18 ביוני קרוב, ההוצאות אינן רבות מדי, ז'ני תוכל להירגע, ואתה תהיה במחסה בטוח; 'ז'נוסף לזה תוכל לוותר על חיי חממה (Treibhausleben)'. הוא משתלהב מעט ואומר, שרק הליברלים של ימינו, שהוא מכנה Zwitterliberale (ליברלים-למחצה), עוד מסוגלים כיום להעריך את נפוליאון כמו את אלוהים. תחת שלטונו של הלה לא היה איש מעז אפילו להגות בקול רם את מה שנכתב כעת בכל רחבי גרמניה ללא הפרעה. מי שלמד את ההיסטוריה של נפוליאון ויודע מה הבין הלה במושג הנלוו (toll) 'אידיאולוגיה', רשאי לחוג את מפתו במצפון שקט.²⁷

בקיץ 1837 באו היחסים בין היינריך מרקס ובין לודוויג פון וסטפֶלן לידי מפנה. שירי האהבה של קרל לז'ני הגיעו לידי היינריך באמצעות בתו סופיה, ועמהם הועמק היחס בין היינריך לז'ני. היינריך מאפיין את עמדתו כלפי לודוויג פון וסטפֶלן כ'דו-משמעית'. ייתכן שסוד האירוסין כבר נודע גם לווסטפֶלן, וניתן היה לחשוד שהיינריך עודד את השידוך מטעמים כמוסים, כולל הרצון של המומר מרקס לחדור לחוג האצולה. זו אמנם לא היתה ההשערה הסבירה ביותר, אבל היתה המובנת ביותר לענף האריסטוקרטי של משפחת וסטפֶלן. פואזיה במקום פרנסה כבסיס ליחסים הדדיים היתה בלתי מובנת למשפחת וסטפֶלן ויכולה היתה לעורר אצלם השערות כאלה.²⁸

ב-10 בנובמבר 1837 השיב קרל מרקס במכתב מקיף על סדרת מכתבי ההתרסה של אביו ועל ניסיונותיו החוזרים ונשנים להתערב במהלך התפתחותו הרוחנית, ששיאם הוא המכתב החרף במיוחד שכתבו שני ההורים ב-16 בספטמבר.²⁹ הם האשימו את קרל, שאינו מגיב כלל על מכלול העצות והטענות, אלא מציג באריכות את ההתלבטויות הפנימיות להבהרת האידיאלים שלו. אם לשפוט לפי מכתבו של קרל מ-10 בנובמבר, היו לבטים אלה הרבה מעבר לכושר התפיסה של הוריו. אותו מכתב של קרל מפרט לא רק את הקף הקריאה העצום שלו בכל התחומים של מדעי הרוח, אלא גם משרטט תוכנית שיטתית של לימוד תורת המשפט, על מנת לבטל לבסוף את השיטה כולה: הבנת תורת המשפט מחייבת, לדעת קרל, הבנה קודמת של הפילוסופיה, שבהבנתה הוא מתעמק. מכל חומר הקריאה שלו הוא מכין תמציות לשימוש העצמי (כפי שעתיד לעשות במשך כל חייו). מכתב זה דומה במקצת למכתביו של פרדיננד לאסאל אל הוריו, אשר גם בהם מרובה היסוד של הבהרת דרכו. גם קרל מרקס וגם פרדיננד לאסאל כותבים ברמה גבוהה בהרבה מן התפיסה הרוחנית של הנמענים. הללו חשים, שלפניהם בנים עם עתיד גדול ושתפקידם

27 שם, עמ' 308-310.

28 שם, עמ' 311-314.

29 שם, עמ' 317-320.

לקדם אותם בכל מחיר; ואילו הבנים חשים עליונות על ההורים, לרבות הנכונות לנצלם לצורכיהם, לצד רגש אהבה וזיקה עמוקה אליהם דווקא בגלל חולשתם. אבל ברגע ששניהם חשו שהוריהם נמצאים בעמדת כוח, נטתה אהבתם להפוך לשנאה לזהותם. היינריך מרקס מת כעבור חצי שנה, ב־10 במאי 1838, ולא ראה את בנו משיג תואר אקדמי כהקדמה לקריירה האוניברסיטאית הנכספת. אחרי שנה, ב־15 באפריל, היה קרל מרקס לדוקטור. היינו מצפים, שכאשר יפרסם את התיזה בדפוס, יקדישה לזכר אביו, ולא כך עשה. אמנם הוא הכין את הדוקטורט לדפוס, אבל הכין הקדשה חמה דווקא ללודוויג פון וסטפלן, בתור 'ידידו האבהי'. הקדשה זו מבהירה יותר מכל את יחסו האמיתי אל שני האנשים, שבשנת 1843, לאחר נישואי קרל וז'ני, נעשו אבות למשפחת קרל מרקס: קרל חש שלודוויג עיצב את דמותו ואת ראיית עולמו בהגות ובאמנות כהמשך לעולם הקלאסי, כפי שהבין אותו. היינריך אביו השפיע עליו לעומת זאת רק ביחסו אל העולם החיצוני, ואף בזה כאנטיטיזה לעולם כפי שביקש לעצבו.

את הניגוד בין האב והבן מדגים כתב יד קצר פרי עטו של היינריך, שקרל שמר בין נירותיו,³⁰ ובו ביטא האב את עמדתו לגבי 'מלחמת התרבות' של שנת 1838, הנושאת בהיסטוריה את השם 'הסכסוך עם הכנסייה של קלן' (Kölner Kirchenstreit). עמדת היינריך מנוגדת לזו של קרל, ובהערות קצרות מבטא הבן את עמדתו המנוגדת. המחלוקת היתה בין המיניסטריון ובין הבישוף של קלן כדובר הכנסיות הקתוליות בכלל, ונסבה סביב השאלה, האם נישואין מעורבים בין אזרחים שרק צד אחד מהם הוא קתולי הם בעלי תוקף, אם אין הסכמה בדבר חינוך הצאצאים ברוח הדת הקתולית. עמדת המיניסטריון בשאלה זאת היתה הססנית ואילו עמדת הכהונה הקתולית היתה נחושה.

היינריך מרקס קבע: הבעיה כלל אינה בעיה משפטית, אלא נוגעת לזכות המלך, שהוא סוברני; היינו, הבעיה היא בתחום תורת המדינה. המלך הפרוסי מאחד באישיותו את הסמכות הפוליטית והסמכות המחוקקת, ואין לנתינים זכות לעורר כאן ספקות. וכאן הוסיף קרל את המשפט: 'על המיניסטריון החובה לדבר בשם הכבוד והצדק של המדינה'. המדינה הופכת אצלו מניה־יוביה לסוברן במקום המלך. כל אשר היינריך אומר על חובת המלך ומעמדו, מיוחס אצל קרל למדינה, כגון ההתחשבות בשיקולים דחופים, שבהם מותרת פגיעה בחוק, או הצורך לבטל את המשפט האזרחי בשעת חירום ולנקוט באמצעים יוצאי דופן. אצל היינריך אפילו זכות האזרחים לבקר את מעשי המלך היא הסגת גבול וחוצפה, ואילו קרל מוסיף את המשפט המעניק לכל המחלוקת את משקלה העקרוני:³¹

ראינו כיצד שאלה דיפלומטית (הכוונה היא ליחסי המדינה והאפיפיור) הופכת לבעיה של מצפון (Gewissenspunkt) וזו מובילה לאוזורפציה של עמדה מיושנת, שהופכת מצדה לבעיה של מלחמה על עקרונות עולמיים וזכויותיהם. לא נתפלא אפוא אם נשמע על חובות משפטיות במקום על צדקת ההיסטוריה, על ההתחייבויות ההדדיות של שתי מפלגות במקום על זכות המדינה.

30 MEGA, IV/1, (1975), עמ' 379–380.

31 שם, עמ' 380.

היינריך וקרל מרקס שניהם חסידי הפרוסיות, אבל היינריך ראה את פרוסיה מגולמת באישיות המלך השליט, וקרל – במדינה הפרוסית כגוף ציבורי. שניהם ראו בחברה גוף הכפוף למדינה ולא בעל משקל שווה לה. היינריך מרקס התחיל את פעילותו הציבורית בימי ווטרלו, בבחרו חד-צדדית במלך הפרוסי הפרוטסטנטי כנגד האוכלוסייה הריינאנית הקתולית. על כן היו חייו בטריאר סגורים כבתוך 'גיטו' של בחירה וכך סיים את חייו. קרל מרקס נולד ב'גיטו' זה, אבל בנה לעצמו בעת לימודיו בברלין את מלכות פרוסיה החירותית והחילונית כאידיאה, בוודאי לא בלי השפעת ההגליאנים השמאליים. הוא יכול היה להתמודד בגלוי עם הפרטיקולריות הריינאנית מתוך תחושה של עליונות, וזאת עשה כאשר השתתף בשנת 1842 בייסוד 'עיתון הריין' (*Rheinische Zeitung*) הכל-פרוסי והאנטי-פרטיקולרי.³²

יותר משלושים שנות היסטוריה פרוסית עברו על היינריך מבלי לשנות אותו במאומה. בין הגותו בראשית דרכו לכתיבתו בסוף חייו לא חל כל שינוי, לא בסגנונו כנתין פרוסי צייתן, לא בסרבול ניסוחיו ולא בשיבושי הכתיבה והסגנון הרבים. חיי היינריך מלמדים, שיש התבוללות המתגלה כעבדות בתוך חירות מדומה וכובלת; קרל מרקס חשב שהשתחרר מכל עבדות, ותפקידו של חקר ההיסטוריה לבדוק את אמונתו זו לאור מהלך חייו המפתיע.

ב. הדור השני: קרל מרקס

קרל מרקס נולד בשנת 1818 כיהודי, אבל לא זכה לכל חינוך יהודי והשראה יהודית לפני הטבלתו לפרוטסטנטיות בשנת 1825. אין למצוא אצל קרל רגשי אשמה וחרטה על נטישת יהדותו בתור נצר למשפחה בעלת מסורת רבנית, אף שדודו הבכור שמואל מרקס עוד כיהן כרב דמטא בקהילת טריאר. אולם הוא לא יכול היה לקבל כל השראה מאביו, שעוד בהיותו יהודי ניסח כאמור במכתב לרשות הנוצרית את המשפט הצורם: 'אכן מוכנים להניח לנו את המילה המעודנת ואת עוגות הפסחא הטעימות' (*Nein, man gönnt uns*)³³; (wohl die sanfte Beschneidung und die schmackhaften Osterkuchen של 'עוגות פסחא' והמילה המעודנת' צורם במיוחד, כי המילה קשורה בדם ועוגות הפסחא מזכירות עלילת דם).

אחד ממוקדי עלילות הדם בכל המרחב של היהדות האשכנזית היה בארץ הריין. מנהג היה אצל יהודים לכבד את השכנים הנוצריים במצות, כדי להזים את העלילה. זאת ידע כל

32 ביחס לאסיפת הנציגים (diaeta) הריינאנית (Rheinland) מתגלות שלוש עמדות: עמדת הקתולים הריינאניים, הרוצה לחתור לפרלמנט ריינאני אוטונומי; עמדת השלטון הפרוסי, הרואה בדיאטה הזאת את ראשית ההגשמה של הבטחת מלך פרוסיה לנציגות הנתינים – זאת גם עמדת היינריך מרקס; ועמדת ההגליאנים השמאליים, הרוצים לנהל דיאטה זו על פי האידיאה של פרוסיה – זאת גם עמדת קרל מרקס.

33 Kober (לעיל, הערה 2), עמ' 120.

אדם שמחק כל רגש יהודי יכול היה להיות אטום לאסוציאציות של דם המילה והדם השפוך בגלל חג המצות. היינריך מרקס זה בוודאי לא הרשה למול את בנו בכורו לאחר שהמיר את דתו, ובוודאי היה מתנגד אילו רצתה בכך אמו הנרייטה בעודה יהודייה, אבל דבר זה היה רחוק מרצונה וגם היא המירה את דתה, עוד בשנת 1825.

קרל נכנס בשנת טבילתו לבית הספר העממי הפרוטסטנטי, שנוסד בעיר לאחר החרמת הבניין שהיה שייך קודם לכנסייה הקתולית.³⁴ שם הוא שמע על הברית הישנה בקצרה, אגב 'סיפורי המקרא' שסופרו כהקדמה לברית החדשה. כבוגר היה אדיש גם לדת הנוצרית, ולא סביר לתלות בו 'שנאה עצמית' בגלל יהדותו. נכדתו אליאנור העידה, שהיהדות לא הוזכרה בבית אביה.³⁵ אילו אמרה את ההפך, היתה מעמידה את החוקרים בפני חידה.

המציאות בבית הספר הוכיחה לקרל מרקס, שפשוטי העם בטריאר היו קתולים ורק העילית הנאורה היתה פרוטסטנטית. הרכב חבר המורים של הגימנסיה שיקף את הרכב האוכלוסייה, והיה על כן מגוון. הרוב הגדול היה קתולי ומיעוט מבוטל – פרוטסטנטי. התלמידים הקתוליים למדו על פי רוב בעזרת מלגות מן הכנסייה והיו מיועדים למישרות כנסייתיות, חילוניות ודתיות. התלמידים הפרוטסטנטיים הוחזקו בכספי ההורים ויועדו להמשיך את לימודיהם באוניברסיטאות, בעיקר בזו של בון, שנוסדה למענם. יחידי סגולה עשויים היו להגיע לאוניברסיטת ברלין. זו היתה גם דרכו של קרל מרקס. תוכנית הלימודים בגימנסיה היתה תערובת מוזרה של רעיונות רציונליסטיים, ירושת התקופה הצרפתית, רעיונות ה־Aufklärung הגרמני ורעיונות רינאניים (rheinisch) בדבר אוטונומיה. לימודי חובה דתיים התקיימו בצוותא עם לימודי מורשת העולם הקלסי-היווני; להרכב המגוון והבלתי הרמוני של תוכנית הלימודים התאים ההרכב המגוון של חבר המורים, שבו היו מורים רציונליסטים-דאיסטים, כוהני דת וחניכי זרמים רומנטיים-לאומיים, שחלמו על גרמניה מאוחדת.

מרקס היה מבודד כפרוסי פרוטסטנטי, ולא בגלל גילויי אנטישמיות שבלי ספק רווחו סביבו, כי הוא לא חשב בוודאי שאלה נוגעים לו בתור נוצרי. היתה לו סיבה משלו, הודות לידידותו עם פרוטסטנט אחר, אדגר פון וסטפֶלן, בנו של לודוויג, שלמד עמו בכיתה אחת וביקר בביתו. לאדגר זה היתה אחות מבוגרת מעט מקרל ושמה ז'ני, צעירה יפה ואינטליגנטית. קרל מרקס הביא עמו את אחותו סופיה (Sophie), והארבעה בילו ביחד בחברותא. חומר לשיחה פוליטית לא חסר, כי ז'ני היתה קרובה בדעותיה ל'גרמניה הצעירה', מרקס הגה בעולם הקלאסי ובפרוסיה מתודשת, אדגר מיזג את כל הרעיונות למהפכנות כללית, וסופיה הוקסמה מן ההברקות שקלטו אוזניה. חבורה זו מצאה מדריך רוחני בלודוויג, שהיה מבודד לאחר יציאתו המוקדמת והכפויה לגימלאות. הוא היה לסמכות נערצת, כי היה בקי בעולם הקלאסי ודקלם בעל פה קטעים מיצירות מופת עולמיות. בצעירים מצא קהל מאזינים נלהב.

34 Monz, עמ' 251.

35 M. Beer, *Fifty Years of International Socialism* (1935), Genève 1976, p. 73

קרל מרקס התאהב בו'ני היפה בסמסטר הראשון של לימודיו באוניברסיטת בון והם התארסו בחשאי; האחות סופיה סיעה למגעים שבין בני הזוג ומסרה את הידיעה לאביה, והלה השלים עם העובדה באין ברירה ובאי רצון. רק להורי ז'ני לא נאמר מאומה. לא ברור אם לא ידעו, או לא רצו לדעת, כפי שרמז היינריך במכתב לבנו.³⁶ ומדוע לא רצו לדעת? אין לקבל את הטענה, שגרמה לכך אנטישמיות חבויה של אריסטוקרטים פרוסיים, במיוחד אם בודקים את ייחוסם הבורגני-אזרחי והליברלי של זוג ההורים. נראה שגרמה לכך העובדה, שז'ני כבר היתה מאורסת פעם לזמן קצר לקצין פרוסי וניתקה את הקשר עמו. עתה התקשרה בפעם השנייה, אבל לצעיר שעוד לא מלאו לו שמונה-עשרה ולא היה לו מעמד או מקצוע כדי יכולת לקיים משפחה. פער הגילים הפחיד את בני בית וסטפֶלן (ז'ני היתה כמעט בת עשרים ושלוש). החשש היה, שמא אירוסין אלה לא יביאו לנישואים אלא לרווקות נצח של ז'ני. קרל לא התחתן עם ז'ני אלא כעבור שבע שנים. מכתבי ז'ני לקרל בטרם נישואין יכולים לתת לנו רושם לא רק על עומק אהבתה של ז'ני, אלא גם על פחדיה המוצדקים, שחוקרים ראו בהם רק 'היסטריה'.³⁷

לאירוסין היתה דרושה הסכמת אביו של קרל, כי בלי אישור האב לא ייתכנו נישואי קטין. ממכתביו אל בנו מתקבל הרושם, שראה באירוסין אירוע שימריץ את בנו להתקדם להשגת קריירה ביתר מרץ ודחיפות, אף כי בתחילה חשש שקרל יחזור בו מהתלהבותו. הוא בעצמו הידק את יחסיו עם ז'ני, וזו נעשתה יקרה לו וקרובה אליו עד כדי 'התאהבות'. המפליא הוא, שרגשות מקבילים התפתחו גם אצל ז'ני. התפתח אפוא מצב מסוכך: קרל מצדו ראה את לודוויג וסטפֶלן כמקור השראה רוחני וכאב שני, כפי שמעידה הקדשתו ל'יידו הרוחני', וז'ני ראתה בהיינריך בן-לוויה וכן שיחה.³⁸ השאלה המזדקרת מאחורי פקעת היחסים בין האוהבים ובין ראשי שתי המשפחות היא, האם לא היה קיים גורם נוסף הנובע ממגע גופני אפשרי בין בני הזוג הצעיר? ביעורה של ההתכתבות בין הנאהבים על ידי הבת לאורה (Laura) אומרת דרשני.³⁹

אנו נאלצים לנסות למצוא את דרכנו בעזרת אותם מכתבים ששרדו ובעזרת מכתבי היינריך האב. הקושי הוא לפרש ביטויים הניתנים הן לפרשנות רומנטית-רוחנית והן לפרשנות אירוטית-מינית, קושי שהתעורר אולי במקרה ואולי במתכוון. המכתבים של ז'ני שנותרו מסייעים לנו במעט לעקוב אחר הקשר בינה ובין קרל. קרל עבר לבון לאחר גמר לימודיו אחרי התקשרותו עם ה-*Rheinische Zeitung*. עתה הפך היסוד האירוטי-

36 *MEGA*, III/1, עמ' 306.37 *MEW*, 32 (1965), עמ' 217; מרקס מתאונן במכתב לאנגלס על יאוש, רגישות יתרה ומצב רוח רע של ז'ני, ועל שהיא מענה במצב רוחה את ילדיה. הכרכים 30–32 של *MEW* משופעים באזכורים של מחלות פסיכוסומטיות של אשתו וילדיו. המחשבה לחפש את גורמי ה'היסטריה' בהתנהגותו שלו אינה עולה על דעתו.38 *MEGA*, III/1, עמ' 308–310, היינריך מרקס לקרל מרקס, 2 במארס 1837. וראה שם: 'הקוסמת בלבלה במקצת גם את ראשי הזקן', עמ' 309.39 *Monz*, עמ' 346, והערה 24.

מיני במידת־מה לדומיננטי במכתביה, ושתי שאלות רווחות בהם: מתי יתחתנו סוף־סוף, ומה הם הסייגים להכריות של קרל עם נשים אחרות.⁴⁰

אולם לגבי התקופה הראשונה, שבה חששה ז'ני שאהבת קרל תצטנן, צריך לנסות לפענח את הנרמז במכתבי היינריך. הלה מדבר במכתבו מ־3 בפברואר 1837 על ה'שובבות הגברית שמצאה את הילדה כה חסרת הגנה' (mit dem männlichen Übermuthe, der das Kind so unverwahrt gefunden). על ז'ני הוא אומר, שחשבה את עצמה לאדם רציונלי, ובכל זאת השתלהבה כל כך (sich so hinreißen liess). ב־2 במאוס 1837 הוא אומר, ש'ז'ני, שמתמסרת לך ברוח ילדותית טהורה, נתקפת לפעמים פחדים' (Sie, die sich ganz mit ihrem kindlichen, reinen Gemüthe Dir hingibt), וב־12 באוגוסט 1837 כתב: 'אתה תהיה, וחייב להיות, במוקדם ראש משפחה' (Du wirst ein Familienvater werden). במכתב של האם מ־17 בספטמבר 1837 כתוב בכתוב המשובש המיוחד לה, שהיא מאמינה ששתיקת ז'ני כלפי קרל 'נובעת מרגש בושח בתולי'. הציטוטים ניתנים לפירושים שונים, אבל ביטוייה של ז'ני עצמה, במכתב שכתבה לאחר פטירת היינריך, רומזים רק בכיוון אחד. היא מדברת על הביטוי 'שפל' (gemein), שהטיח קרל בבני משפחתה ואשר כלל גם אותה. היא אומרת, שבעיני אהובה היא בחורה פחותה (ein gemeines Mädchen); את זה היה בכוחו לומר לה 'ברגעי אהבה עליונים' (Augenblicke der höchsten Liebe), ומה מצפה לה אפוא אם אהבה זו תתקרה אי־פעם?⁴¹

מהותו של קשר האהבה שבין קרל לז'ני חשובה לכיורפיה של שניהם, שכן לחיי האישות של הזוג בעתיד תהיינה השלכות על גורל הבנות. כאן יש מקום להתעניין בהשלכותיו של הקשר על קרל מרקס כמי שגדל כנוצרי לאב מומר. זאת היתה אהבה של סטודנט כפי שהיתה מקובלת בסביבתו החברתית, דבר המתבטא בהירות כאשר ז'ני קובעת במכתב אל קרל מה הם הגבולות הסבירים להרפתקאותיו עם נשים.⁴² ביחסים של קרל לארוסתו בא לידי ביטוי הווי הסטודנטים, לטוב ולרע. לא נשאר אצלו שמץ מן התפיסה היהודית על חיי אישות.

ביהדות האמנציפציה נשמר הצד העסקי של הנישואים, ומן הצד ההלכתי נשארו בה רק שרידים, לפי הטעם האישי של בני הזוג. את ההווי הזה הנציחה הבת אליאנור, אשר הביאה לדפוס ב'נויאה צייט' (*Neue Zeit*) את הרומן 'ראובן זקס', המתאר את החברה הגבוהה של יהדות אנגליה, פרי עטה של ידידתה אימי לוי (*Amy Levy, Ruben Sachs*).

40 MEGA, III/1, עמ' 366–367, ז'ני לקרל מרקס, נויס, 13 בספטמבר 1841: '... ואתה אינך מנשק בחורה אחרת כמו אותי'. ז'ני לקרל מרקס, קרויצנאך, ראשית מאוס 1843, שם, עמ' 396–398: 'האם התנהגת באוניה כשורה, או שמא היתה שוב איזו גברת האמר על הסיפוף? אתה הנך פגע רע, אני אחסל זאת, תמיד על סיפון אוניות. נסיעות כאלה אאסור באינטרדיקט בחווה הנישואים וסטיות כאלה ייענשו פשוטו כמשמעו...'.
41 MEGA, III/1, עמ' 331, ז'ני לקרל מרקס (אחרי 10 במאי 1838).
42 שם, עמ' 396–398, ז'ני לקרל מרקס (ראשית מאוס 1843).

תיאור זה הוא פרי אהדה גלויה אל ההווי הזה, אך שזורה בו ביקורת סלחנית.⁴³ קרל מרקס נתקל רק בצד המסחרי של הנישואין, כאשר האב כתב לו שבנותיו רצויות רק אם הן 'מוזהבות', או כאשר האם התמקחה אחרי מות האב עם הבן בטענה, שהיא אחראית לשלמות הנדוניה של הבנות. קרל חש שהממון משועבד למושגים יהודיים, במקום לשרת את מטרת חייו: לפענח את סודות קיום החברה האנושית.

ז'ני חשה בהתנשאותה של משפחת האלמנה מרקס כנגד משפחתה הצנועה. זו התבלטה בלבוש ובתכשיטים, וז'ני התבלטה בגופה התמיר.⁴⁴ מכל מקום חשו קרל וז'ני תיעוב כלפי בעלי הממון, המפגינים את עושרם בלבושם ובתכשיטיהם. זה הרקע, בין השאר, לתיאור היהדות אצל מרקס, במאמרו 'על שאלת היהודים' (1844) ובספרו הראשון בדפוס 'המשפחה הקדושה' (1845). אין בכך כדי להפליא את ההיסטוריון, העוקב אחרי התפתחות חייו של מרקס: אין כאן אלא זרות כלפי היהדות, אצל אדם שראה את עצמו נוצרי, אף כי אינו נוצרי מאמין, ועולמו הרוחני סבב סביב תרבות יוון, פילוסופיה ובעייתיה של המדינה המודרנית.

כאשר התמנה מרקס בשנת 1843 לעורך ראשי של ה-*Rheinische Zeitung*, הוא בא במגע עם הרבה יהודים אבל לא דיבר אתם על יהדותם, אלא על העברת האידיאות של המהפיכה הצרפתית מזרחה ועל הסיכוי לפתח את כלכלת גרמניה, כדי לשחרר אותה מסדרי ימי הביניים. הוא ביקש לפתח את ארץ הריין, כדי להביא את האידיאה של פרוסיה, שהיא התגלמות החירות, לניצחון על צמצום האופקים. לשם כך היה מוכן אף לחבר פטיציה לטובת האמנציפציה של היהודים, מתוך הנחה שהמלך הפרוסי ישלול אותה ובכך הוא יקרב גם את היהודים לאופוזיציה החברתית.⁴⁵ היהודים היו לו בבחינת אמצעי, ולא מטרה; רק בשנת 1844 הפכו היהודים לכאורה לנושא כתיבתו, במאמר הידוע 'על שאלת היהודים'. אף הניסוח של הנושא יש בו כדי להתמיה לגבי אדם שעד כה לא חקר את עברם של היהודים ולא חיבב את מציאותם בהווה. פיתרון התמיהה הוא, שגם כאן היו היהודים במידה מסוימת אמצעי ולא מטרה; המטרה היתה הפולמוס עם ברונו באואר, ידידו ומדריכו, שממנו נאלץ להיפרד לאחר שתהום אידיאולוגית ומתודית נפערה ביניהם. באואר תקף אמנם את הנצרות בשורשה, באוונגליזם, דבר שהיה רצוי למרקס, אבל דרש להפוך את התודעה האנושית לאמת מידה יחידה לביקורת, והשחרור מן הדת הוא לדידו רק בגדר התחלה. עמדה זו נראתה למרקס אבסורדית. הוא בא לכלל מסקנה, שהתודעה הסובייקטיבית אינה יכולה להיות אמת מידה יחידה. מרקס נוכח לדעת, שהתודעה לבדה אינה יכולה לשנות מדינה וחברה. על כן תקף את שיטתו של הגל ואת זרם ההגליאנים השמאליים, עם ברונו באואר בראשם. הלה עשה את האמנציפציה האזרחית, שאינה מלווה בשינוי התודעה של היחיד, אמצעי להתקפה על היהודים: עד שהיהודים לא ישנו את תודעתם אין הם ראויים לאמנציפציה. כדי לסתור את באואר פנה אפוא מרקס אל

43 NZ, 10/1 (1892-1893), עמ' 27 ואילך, במדור Feuilleton.

44 MEGA, III/1, עמ' 430, MEW, כרך מילואים, 1 (1968), עמ' 649.

45 MEW, 27 (1963), עמ' 418, סוף המכתב לארנולד רוגה מ-13 במארס 1843.

שאלת היהודים. לדעתו, זכאים הם לאמנציפציה פוליטית כמו כל האזרחים, אלא שערך האמנציפציה הזאת מוטל בספק. אמנציפציה מלאה לפי תפיסתו אינה מותנית בשינוי התודעה בלבד; קודם כל דרוש שינוי הבסיס החברתי, הן של כלל האזרחים והן של היהודים.

באואר ראה את עצמו מומחה ליהדות, כי עסק בתיאולוגיה ובכתבי הקודש; מרקס, שביקש לשנות את שורש קיומם החברתי של היהודים, צריך היה לכאורה לשקוע בקריאה רחבה כמו שעשה כשבדק את שורשי המדינה הפרוסית או את יסודות תורת הגל. אבל הדבר לא עלה כנראה על דעתו, מכיוון שהזלזול ביהודים היה מושרש עמוק בלבד, בעיניים של הוריו והחנינוך שקיבל. הוא תיעב את הדת היהודית, כפי שהתבטא, ולא ראה כל צורך בלימוד קורות היהודים ומצבם. יהודים היו לו כאמור רק אמצעי להוכחת תיזה כללית, והוא גרס כנראה שניסיון חייו והדעות שרווחו בין הסטודנטים, די בהם לדון באמנציפציה של היהודים ובבעיות האמנציפציה בכלל. החומר שקרא על חוקי המהפיכה הצרפתית והאמריקנית ועל חוקת אנגליה, בצירוף מעט מניסיון חייו במגע עם יהודים, הספיק לו כדי לתקוף את גישתו של באואר.

מניהיגוניה נגרף מרקס אל מה שיהודים נוהגים לכנותו בשם 'רשעות', שאותה ספג בחברה – בעיקר בקרב זו הסטודנטית – וביטא זאת בכתיבתו. כתיבה זו לא הוסיפה מאומה להבנת מהות היהדות והיהודים, אבל היא היתה רצויה מאוד לרבים בציבור והקלה עליהם לנסח את עמדתם, שהיתה מוכתבת להם ממסורת ההתנגדות ליהודים. לענייננו, יש צורך להתעכב רק מעט על צד הביקורת של תורת באואר, ולהפנות את עיקר תשומת לבנו לגידופים על היהודים המלווים את הביקורת של מרקס, אגב ביקורתו על גישתו של באואר. דבריו על היהודים נתגלו בהמשך חייו כחריגה שהזיקה לו ולדרכו, כפי שעוד נראה.

לאחר שמרקס בא חשבון עם אידיאת המשפט של הגל, בהיותו בעיר קרויצנאך (Kreuznach), שבה התחתן בשנת 1843 עם ז'ני, הכין ביקורת (Kritik) על קוצר השגתו של באואר. אבל בניגוד לדרכו עד כה, להסתפק בהכנת כתב יד רק לשימוש עצמי, התכוון הפעם לפרסם את ביקורתו בדפוס, ב'שנתונים הגרמניים-הצרפתיים' (Deutsch-Französische Jahrbücher) שתכנן. אכן כך עשה, אלא שהבולשת הגרמנית החרימה את מרבית המהדורה שהופיעה.

מרקס פרסם בשנתונים ביקורת כפולה על שני מאמרים של באואר, האחד קרוי 'שאלת היהודים' והאחר ' יכולתם של היהודים והנוצרים בימינו להיות בני-חורין' (Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen frei zu werden). המאמר הראשון קבע את שמו של מאמר הביקורת הכפול שלו: 'שאלת היהודים'⁴⁶ (Zur Judenfrage). הרצנויה הראשונה חשובה בעיקר בגלל עקרון ה'ביקורת' של מרקס, שבעזרתו פיתח את

46 MEW 1 (1961), עמ' 347-377. ביקורת על מאמרו של ברונו באואר, 'שאלת היהודים', שם, עמ' 340-377. הביקורת על מאמרו של באואר 'כושר היהודים והנוצרים להיות בני חורין' (Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen frei zu werden), שם, עמ' 371-377.

כיוון מחשבתו. ביחס לבאואר יש לקבוע, שהביקורת על דעותיו וגישתו ליוו את מרקס עד למהפיכת 1848, אבל עיקר הדברים נאמר כבר כאן. לעומת זאת חשובה הרצנויה השנייה רק בגלל הכותרת 'לשאלת היהודים', שחיברה את שתי הביקורות ובגלל התגובות שעורר הניסוח. ברצנויה שנייה זו מצוי דיון ארסי ושטחי בשאלת היהודים והיו לה השלכות רבות, אבל הנושא חורג ממסגרת מאמר זה.

הביקורת על גישתו של באואר חוזרת בקצרה במאמר השני ומנוסחת בקווים כלליים כך: באואר כתיאולוג מטפל רק בדת היהודית וביהודי של שבת, אבל דרוש מחקר סוציולוגי של היהודים כיצורים החיים בחברה האנושית, הם היהודים של כל ימות השנה (Alltagsjuden). מרקס כותב פה משפט, שיכול היה להיות מפתח לטיפול בבעיה, אילו התייחס מרקס ליהודים ולא לברונו באואר: 'היהדות נשתמרה לא למרות ההיסטוריה, אלא בתוך ההיסטוריה' (durch die Geschichte), אבל הוא דבק בהיסטוריה של 'היהדות' ברוח באואר: תמציתה היא רדיפת הבצע של היהודים ואטימותם לערכי הרוח. וכאן בא מרקס אל מסקנתו הפזיזה, שקיום היהודים זהה עם קיום הבורגנות והיא תיעלם יחד אתה. בספרו המודפס הראשון 'המשפחה הקדושה' (כותרת המשנה: 'נגד ברונו באואר וחבריו'), חזר מרקס אל עצם הנושא של Kritik, אבל ריכך את הביטויים הצורמים שהופיעו במאמר השני של 'לשאלת היהודים'.

מכאן ואילך נטש מרקס את היהדות והיהודים כאובייקטים לביקורת עניינית. הוא דבק רק במורשת יוון הקלאסית וזלזל במורשת התרבות היהודית-הנוצרית. זלזול זה שלט בכתביו של מרקס כל ימי חייו: הוא נוצרי ללא נצרות, כמו שיש יהודים בלי יהדות. אין אפוא לראות במרקס יהודי אנוס, שכן הוא התעלם מכל דבר יהודי וגם מכל התקפה עליו כיהודי.

ההגות של קרל מרקס באה לחדש את ערכי המהפיכה הצרפתית, תוך תיקון והתאמה למבנה החברה הבורגנית, בתהליך דטרמיניסטי מהפכני מתמשך לביטול הקניין הפרטי והחברה המעמדית בכללה. בפברואר 1848 פרצה מהפיכה והתפשטה באירופה, לרבות בגרמניה. כדי לכוון את דרכה של המהפיכה הוא חיבר יחד עם רעו אנגלס את 'המניפסט הקומוניסטי' וייסד את 'עתון הריין המחודש' (*Neue Rheinische Zeitung*), המשך חדשני של ה-*Rheinische Zeitung* משנת 1843. שני המפעלים הללו היו כישלון בעולם המעשה, אבל נשארו כתעודות היסטוריות חשובות. בעיתון החדש הופיעו כתבות רבות על הגילויים האנטישמיים שאירעו במהלך המהפיכה, בפרט באוסטריה, אבל הדבר לא הטריד את מרקס. הוא הסכים אולי עם הכתב אדוארד פון מילר-טלרינג (Eduard von Müller-Telling), שדיווח מווינה בהגזמה על גילויים של אנטישמיות אלימה כסימן למהפכנות האוכלוסייה. הלה טען, שפוגרומים הם אמצעי אידיאלי לעורר את ההמונים, ואפילו השמועות המופצות מוגזמות. כאן התגלתה התוצאה השלילית של הישענותו של מרקס על מסורת תרבותית חלקית ומקוטעת. תוכניותיו לתמיכה במהפכנות התגלו כדימוניות והוא נאלץ לנדוד והגיע ללונדון, וישב בה עד סוף חייו. גם טלרינג הגיע ללונדון, כמו הרבה מהפכנים גרמניים. באופן טבעי הוא הצטרף

לסיעת מרקס, שדרשה לדחות את הניסיונות לחדש מיד את המהפיכה. אבל חיש מהר עבר טלרינג לפלג האקטיביסטי היריב, שניסה בכל האמצעים להתסיס את גרמניה. לקידום רעיון זה הוא חיבר את הקונטרס: 'הטעם של הדיקטטורה לעתיד-לבוא של מרקס ואנגלס בגרמניה' (Engels 47. ורנר בלומברג, חוקר מרקס ידוע, כינה זאת: 'הקונטרס האנטישמי הראשון נגד מרקס' (Eduard von Müller-Telling, Verfasser des ersten antisemitischen Pamphlets gegen Marx). 48. הקונטרס נכתב ברמה נמוכה יותר מפרסומים אחרים מסוג זה. אותנו מעניינת תגובת מרקס על הכינויים שכוונו נגדו מסוג 'רב עליון' (Ober-Rabbi), 'יהודי ישועי מנופח', 'יהודי לדוגמה' (Musterjude), 'יהודי שנודף ממנו ריח דמוקראטי' וכיוצא באלה; אך מרקס לא הגיב. טלרינג מוצג לעתים בכתביו של מרקס כמלשין אבל את אנטישמיותו אין הוא מזכיר כלל, כאילו אין היא נוגעת לו, שהרי אין הוא יהודי.

טלרינג לא הסתפק בכינויים אנטישמיים ארסיים, אלא נימק את התנגדותו באופן זה: ידוע שנקמת היהודים מרחיקת לכת ואינה יודעת חנינה, ומרקס, הדיקטטור הגרמני לעתיד לבוא, הוא יהודי. לפי קביעתו, הוא היה זה שהכריח את מרקס בשנת 1848 לתקוף את היהודים בעיתונו, והלה נשך את לשונו והתקיפם, מכיוון שגם אחרים תקפו אותם. 'אבל מקווה אני, שאוכל להתבטא בעתיד ביתר הרחבה על הגזע היהודי ועל השפעתו המשחיתה את התרבות (Bildungsgang) האנושית'. 49. התעלמותו של מרקס נוכח ביטוי אנטישמי-גזעני זה היתה מוחלטת והוא לא שינה ממנהגו שלא להגיב על התקפה הקשורה ב'יהדותו'. מנקודת ראות של אי-הבנת האנטישמיות ושאלת היהודים, כפי שנתגלו בתנועת הפועלים, יש להבליט את ההחמצה של הזדמנות זו. מי שנהנו מן הסתם מן ההתעלמות של מרקס היו היהודים הרבים שנמצאו בסביבתו, שאזכור יהדותם היה שנוא עליהם יותר מכל התקפה אנטישמית.

לאנטישמיות הגזענית של טלרינג קם בתנועת הפועלים נציג מרשים עוד יותר, הלא הוא האנרכיסט הרוסי מיכאל בקונין. הוא הצטרף בשנת 1869 לאינטרנציונל הראשון, שמרקס ריכו בו את הוועדה המרכזת שישבה בלונדון. מאז הצטרפותו לאינטרנציונל התכוון בקונין לגבור על מרקס ולהקטין את השפעתו באמצעות השליטה בארגון 'האלינס הבינלאומי של הדמוקרטיה הסוציאלית' (1868). את הארגון הזה נאלץ אמנם בקונין לפזר באופן רשמי, אבל הארגון המשיך להתקיים בחשאי. מבצרו הארגוני היה בהרי היונה שבשווייץ, אבל השפעתו הגיעה אל כל הארצות הדוברות שפות לטיניות. מרקס ואנגלס נאבקו בזרמים הבקוניסטיים עד כדי העברת הוועד הפועל מלונדון לארצות הברית, כדי שבקונין לא ישתלט עליו. הניגודים בין מרקס לבקונין היו גם אישיים וגם עקרוניים ונגעו לדרך הגשמת הסוציאליזם. הניגודים מתמצים בניגוד בין 'מדיניות' ל'אנרכיזם', או

47 החוברת יצאה בקלן בשנת 1850 בהוצאת המחבר ומחזיקה 51 עמודים.

48 *International Review of Social History*, Amsterdam (IRSH), VI (Leiden 1951)

49 לעיל, הערה 47, עמ' 19.

בדרך לכיבוש השלטון: באמצעות תעמולה וכיבוש השלטון במדינה לפי מרקס, או בדרך של חיסול המדינה והקפיטליזם לפי בקונין. ניגוד זה גם הכתיב את שם ספרו של בקונין, שהופיע בשנת 1873.⁵⁰

ניגוד זה רומז לעיקר אבל אינו מבליט את אחד ממכשירי התעמולה החדים ביותר של בקונין – הזיהוי של הקפיטליזם והכפייה הממלכתית עם יהודים ויהדות, בדומה לזיהוי הקפיטליזם עם הבורגנות אצל מרקס בשנת 1844. הטענה של כפיית הממלכתיות על תנועת הפועלים המיוחסת למרקס פגעה בו ישירות: מניה-וביה הפך מרקס לכעין צאר הרודה בפועלים. מרקס פרסם בשם הוועדה המרכזת שורה של מנשרים כדי להזים את תעמולתו של בקונין;⁵¹ על תעמולתו האנטישמית בכלל, ועל התקפותיו האישיות עליו כיהודי, פסח כפי שעשה קודם לכן לגבי טלרינג. אולם הפעם היתה לשתיקתו משמעות מרחיקת לכת. ארצות רבות בעולם הישן והחדש קלטו את דעותיו של בקונין; כל הזרם האנרכיסטי היטה לו אוזן, כי האנטי-אטטיזם של בקונין היה למרכז האידאולוגי שלו. אין ללמוד מכך, שבקונין שכנע בכל מקום את כל הנוטים לאנרכיזם, אבל הוצאת היהודים מן החברות בתנועה הסוציאליסטית – משום שלפי מהותם הם קפיטליסטים – חדרה למקומות רבים, ובפרט לארצות הסלאביות, שבהן פעל בקונין במשך שנים רבות.

אהרון ליברמן, הסוציאליסט העברי, סבל בחיי מרקס מן הטענה, שיהודי אינו יכול להיות סוציאליסט. ליברמן השתמש להפצת רעיונותיו בביטאון של הסוציאליסטים הרוסיים 'ז'פריוד', שהיה בשנת 1876 בבעלות פיוטר לאברוב.⁵² לאברוב הבין לרוחו של ליברמן, אבל בביטאון נשמעו גם דעות שהיהודים הם נצלנים מלידה ועל כן אינם יכולים להיות סוציאליסטים.⁵³ לאברוב היה מקורב גם למרקס ויש רגליים להשערה שזה עקב אחרי העיתון, אבל בכתביו ובמכתביו הרבים אין זכר לליברמן ולסוציאליזם העברי. אילו התייחס מרקס לכתוב שם מצד יהודים ועל יהודים, היה נאלץ אולי לבדוק את מה שכתב בשנת 1844.

בסוף ימיו הטריד את מרקס קרל הוכברג (Karl Höchberg), יהודי שהוציא עיתון סוציאלי-פוליטי ברוח סוציאליסטית מבלי לשאול את רשותו; זה היה דווקא ברגע קריטי בחיי הסוציאלי-דמוקרטיה הגרמנית (1879), כאשר פעילותה נאסרה על פי חוק ממשלתי. בכתב-עת זה נרמז, שבתקלה שפגעה בסוציאליזם הגרמני אשמה גם המפלגה עצמה,

50 ארתור להנינג (Arthur Lehning), חוקר בקונין, ריכז לאחרונה את החומר העיקרי על בקונין בספרו: *Unterhaltungen mit Bakunin*, Leipzig 1991

51 MEW, 17–16 (1964–1962), במקומות שונים, בייחוד: 'ההסברה החשאית' (Konfidentielle Mittheilung), שם, 16, עמ' 409–420; 'ועידת לונדון של ברית הפועלים הבינלאומית', שם, 17, עמ' 430–409.

52 על פיוטר לאברוב באופן כללי ראה מאמרו של בוריס ספיר: B. Sapir, 'Peter Lavrov', *IRSH* (above, n. 48), VII (1972), pp. 441–454. לאספקטים היהודיים ראה: idem, 'Liberman et le socialisme russe', *ibid.*, III (1968), pp. 25–78. ליברמן, כתבות ומאמרים ב'ז'פריוד' (1875–1876), תל אביב 1977.

53 מישקיןסקי, שם, עמ' 18 ואילך.

שהבליטה את מעמד הפועלים ואת מלחמת המעמדות. מרקס עיין היטב בעיתון זה בגלל הכפירה האידיאית.⁵⁴ בשנתון השני הודגשה – בדבר־המערכת ובמאמר אינפורמטיבי – התופעה המפתיעה של התארגנות תנועה סוציאליסטית בקרב היהודים,⁵⁵ שיש לה כבר עיתונות עצמית בעברית. סביר שמרקס קרא זאת, אבל ספק רב אם התרשם מכך, כי בשום מקום בכתביו ובמכתביו אין זכר לקיום תנועת פועלים יהודית. גם מאסר סוציאליסטים יהודיים בברלין באשמה של הברחת ספרות בלתי־ליגלית לרוסיה, בעקבות החוק נגד הסוציאליזם, לא העסיק אותו.⁵⁶ הנאסרים היו מחוגו של ליברמן, אבי העיתון 'האמת'. כאן הכריעה גישתו השלילית, שכל תנועת פועלים יהודית מיוחדת היא אבסורד באופן עקרוני,⁵⁷ מכיוון שהיהודים הם עם של תגרנים מקדמת דנא.

מרקס השתית את התיאוריה שלו על זמניות הקפיטליזם והחלפתו בסוציאליזם – בעקבות ביקורתו על תורותיהם של אדם סמית ודויד ריקרדו – באנגליה המפותחת מבחינה תעשייתית. הוא הסתמך על הנחה שכל אירופה תלך בעקבות אנגליה, בדומה לחוק 'היסט הפאזות' בפיסיקה, בהחלתו על ההתפתחות החברתית ממערב למזרח. במשך חייו הוא קיבל את הרושם שנבואת־תחזיתו מתגשמת. באיחוד בגרמניה ראה את גולת הכותרת של הגשמת חזונו, ולא חש שדווקא בתיעוש המזורז של גרמניה נתגלו קווי התפתחות שלא חזה אותם. שניים מבין אלה נגעו ישירות בניסיון חייו: צמיחת הקתוליות הפוליטית ועליית האנטישמיות.

הדחייה של כל מרכיב יודיא־נוצרי בתרבות האירופית, והתמכרותו לתרבות היוונית ולשלוחותיה הפילוסופיות, עיצבו את ראיית עולמו והצרו את מבטו. הוא ראה את ניצני ההתעצמות של שני הזרמים הללו בגרמניה, אבל לא ידע לשלבם בתחזית ההתפתחות החברתית והתרבותית שלו. אמנם הוא חש בראשיתו ובניצניו של שינוי האקלים באירופה בתקופה המכונה 'סוף המאה' (Fin de siècle), אבל מאדם המצויד בקחושים אינטלקטואליים רגישים כמו שלו, ניתן היה לצפות אולי לעדכון תורותיו ולעריכת 'רוויזיה' בראיית עולמו. דבר זה השאיר, שלא לטובתו, לדור היורשים אחריו.

54 מהרינג מטפל בהופעת מרקס ואנגלס נגד הוכברג בסוף הביוגרפיה של מרקס, תחת הכותרת 'עלות השחר': F. Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, Leipzig 1923, pp. 525–527.

55 II (1881). בהקדמה מוזכרת 'ההתפתחות של המחשבה הסוציאליסטית בעיתונות העברית באירופה המזרחית'; המאמר חתום בפסידונים Erz ומופיע באותו השם 'Die Entwicklung des sozialistischen Gedankens in der hebräischen Presse Osteuropas', בעמ' 365–365.

56 שם, עמ' 365.

57 לפי הזיהוי של בורגנות עם יהדות במאמר משנת 1844, שמרקס לא תיקן, תנועת פועלים יהודית־סוציאליסטית היא באמת בחזקת אבסורד.

ג. הדור השלישי: אליאנור מרקס

בשנת 1895 רכשה אליאנור מרקס בית ברחוב שנקרא 'סימטת היהודים' (Jews' Walk). חברה לחיים, אדוארד איוולנג (Edward Aveling), טען שבחברה ברחוב רק בגלל שמו, שהזכיר לה את יהדותה. העובדה שהמחקר הלוקאלי הוכיח, שהשם הוא שיבוש של Doo's Warf, אינה משנה את הרמז לכמיהתה לזהות יהודית. אליאנור כתבה לאחרונה: 'אני גאה כיהודייה (Jewishly proud) על ביתי בסימטת היהודים, וזה הוא זה (voilà)'.⁵⁸ ביטויים כמו 'אני יהודייה'⁵⁹ מופיעים במכתביה ובשיחותיה ובתכיפות מעוררת תשומת-לב, שהרי לפי ההלכה בוודאי לא היתה יהודייה; כאתאיסטית מוצהרת לא היתה לה זיקה לדת; את ההיסטוריה היהודית לא הכירה; ואת הווי התגים לא למדה להכיר אלא בגיל מאוחר. זאת יהדות של 'יהודי לא-יהודי' (Non-Jewish Jew).⁶⁰

כיצד לפרש אפוא את ההדגשה החוזרת של יהדותה? כאן ישנו סבך רגשות, שאפשר אולי לנסות לברר בעזרת תופעה מדור מאוחר יותר; לנסות לברר, ולא לפתור, כי אין תחליף לאוטוביוגרפיה שלא נכתבה. מדובר בהתעוררות יהודית וציונית שאחזה לפעמים בצעירים יהודיים מתוך מרד בהוריהם, שלא עשו כל עוול לילדיהם פרט להיותם בורגנים על סף נטישת היהדות. שום חוויה טראומטית לא עברה עליהם ואילצה אותם למרוד פרט לעצם תופעת ההתבוללות. זה היה מרד נגד דור של הורים שטיפח את ילדיו, אבל בלי כל כוונה רעה פגעו ההורים בנפש ילדיהם. הצעירים שאלו את הוריהם למה העלימו מהם את יהדותם. במחאה ובאופן הפגנתי לבשו בגדים לא מקובלים בחברה של הוריהם, התווכחו בלי סוף וחטיפשו את שורשם. זה אחד הגילויים של תנועת הנוער היהודית, שהדגם שלה היה ה'בלארווייס'.

האם יש בהפגנת יהדותה של אליאנור משום מרד נגד ההורים? די להציג את השאלה כך, כדי להמריץ לבדיקה של יחסי אליאנור עם הוריה, ובפרט עם האב הדומיננטי. לא מוטל בספק שאליאנור – שבהמשך נכנה אותה כמו מכריה בשם 'טוסי' – אהבה את אביה ואף העריצה אותו; כמו רבים מחברי ה'בלארווייס', שהעריכו ואף העריצו את הוריהם כפרטים. השאלה היא, אם קרל מרקס פגע באישיותה של טוסי, בשורשה, וגרם לה לבקש מפלט ואחיזה מחוצה לו, ובין השאר ביהדות? יש להדגיש, שאם יהדותה היתה מפלט, היא היתה רק אחד מהמפלטים. דוגמה נוספת היתה הזדהותה לפני כן עם האירים במאבקם לחופש.

טוסי, הצעירה בין בנות מרקס, נולדה בשנת 1855 והיתה הקרובה מביניהן לאביה. שלא כאחיותיה, היא לא עזבה את הבית, ואילו הן עברו אחרי נישואיהן לגור עם בעליהן

58 Kapp, ב, עמ' 525 ואילך.

59 שם, עמ' 510.

60 יצחק דויטשר אורח את הצירוף 'היהודי הלא-יהודי' בספר: I. Deutscher, *The Non-Jewish Jew and other Essays*, Oxford 1968. אני מרחיב את המושג מתחום יוצאי-דופן יחידים אל השכבה הרחבה של יהודי האמנציפציה, ששמרו רק על שרידים מעטים של מנהגי הדת היהודית, אבל לא ויתרו על יהדותם.

בצרפת. אחיותיה סייעו לאביהן רק מעט בעבודתו המדעית; היא היתה ממש למזכירתו, ושליטתה בשלוש הלשונויות שבהן התבטא מרקס סייעה לה במילוי תפקידה. היא נלוותה אליו תדיר בנסיעותיו, בייחוד אל מקומות המרפא. טוסי הבינה את כתביו של מרקס והסכימה לדעותיו ולניתוחיו, אבל סבלה מכך שמרקס חי בהסתגרות, בגיטו מרצון, ושמגעיו עם אנשים היו מוכתבים על פי שיקולי התועלת שיוכלו להביא למפעלו. תמיד העדיף התכתבות עם אנשים על מגע אישי. טוסי לעומת זאת ביקשה מגע עם אנשים חיים כמסגרת לפעילותה, אם למען תנועת הפועלים או למען עולמה התרבותי. היא התעניינה בעיקר בספרות ובתיאטרון. בביתו של מרקס חיו בנוסף לבני המשפחה גם תושבים קבועים אחדים, ובוודאי שהיתה לכך חשיבות, למשל כאשר נולד ילד לעוזרת הלנה דימות (Demuth) הרוקה. מרקס ביקש להחזיק את טוסי על ידו, אבל היא רצתה גם עצמאות ומישרה מפרנסת. מרקס ניסה לסכל את שאיפותיה אלה ואף ביקש לשלוט בהכרותה עם גברים, על פי רוב כדי לטעון שהמחזר שלה אינו מתאים. טוסי אהבה את ליסאגאריי (Lissagaray), ההיסטוריון של הקומונה הפאריסאית, אהבה של ממש, והתקשרה אתו בניגוד לרצונו של מרקס.

בשנת 1872 הידקה טוסי את קשריה עמו בקשרי אירוסים. אלה נמשכו תשע שנים והופסקו, כי היו חסרי תוחלת נוכח התנגדות האב. במשך שש שנים נפגשה בחשאי עם ליסאגאריי, אבל מרקס קירב אנשים כמו ליאו פרנקל (Frankel), לוחם הקומונה ממוצא יהודי-הונגרי; קרל הירש, עורך עיתון סוציאליסטי קטן; ניקולאי אוטין (Outin), בעל הברית של מרקס נגד בקונין – את אלה קירב הן לשם קבלת מידע והן כמועמדים לשידוך. נכון, ליסאגאריי היה מבוגר מטוסי בשבע-עשרה שנים, אבל מרקס לא פסל אותו בגלל פער הגילים, אלא טען, ש'הוא [מרקס] רוצה ראיות ולא מילים'.⁶¹ אילו 'ראיות' הוא ביקש? ליסאגאריי השלים זה עתה את מחקרו על הקומונה, ומרקס נשאר צונן כלפיו, אף שלא מצא במחקרו פגם. האם דרש שיבליט יותר את יחסו החיובי כלפי הקומונה? האם דרש שליסאגאריי יצטרף לחוג מקורביו? אפשר אולי לשער, שזיכרון פער הגילים בינו ובין ז'ני וסטפֶלֶן והאירוסין הממושכים הפחיד אותו, אבל בכך היה סוטה ממנהגו שלא להביט לאחור לשם ביקורת עצמית. עם זאת קשה להאמין שטוסי לא הרהרה בעבר של משפחתה, שעה שפרסמה את מכתב הנעורים של מרקס לאביו היינריך, מכתב שבו התעלם מדרישות היינריך להתחשב בייסורי ארוסתו.⁶² האם טוסי היתה מוכת עיוורון ולא השוותה בין הדורות? האם לא ראתה את מר גורלה של אמה, שמרקס הטיל עליה את כל עולו של משק הבית ואת גיוס הכספים לשם ניהולו? אפילו כאשר אמה היתה בהריון מתקדם, היא נאלצה לחצות את תעלת לה־מנש לשם גיוס כספים. אין זה פלא שטוסי זכרה אותה רק כחולנית, מרת נפש ומתוסכלת.

61 Kapp, א, עמ' 144.

62 MEW, כרך מילואים, 1 (1968), עמ' 3–11, ובהערות שבעמ' 659–661. ז'ני אינה מזכירה במבוא לפרסום את העובדה, שקרל מרקס התעלם במכתב זה מן הטענות הקשות של היינריך מרקס אל בנו הנוגעות לעתיד יחסיו עם ז'ני והשופכות אור מזור על קשריו המשפחתיים.

בסוף ימיו של מרקס התקשרה טוסי עם אדוארד איוולנג לחיים משותפים ללא נישואין (ספק אם ידעה אז שהלה כבר נשוי ושאשתו עזבה אותו לפני שנים רבות). באיוולנג זה ראתה כל אשר ביקשה בחייה: מחשבה חופשית ואתיאיסטית, אהבה לתיאטרון, פעילות בקרב מדוכאים, ופועלים בפרט, ודימיון עשיר. השפעתו על אנשים היתה רבה, למרות חיצוניותו שהיתה דוחה בעיני רבים. כנגד זה היה בו מה שחסר לליסאגאריי – הכישרון לצודד אשה. מה שטוסי לא הבחינה בתחילה הוא, שאיוולנג לא היה רק שחקן על הבמה אלא גם בחיים, שחקן מושלם, אדם אגוצנטרי ונצלן.⁶³

לבחינת אופיו של איוולנג מספיקה סצנה אחת, שהוא שילב לתוך מאמרו 'צ'ארלס דארווין וקרל מרקס' (1897): 'עמדת ליד גופתו, יד ביד עם אישתו'. הכיצד? הוא ראה אמנם את מרקס, אבל רק פעם אחת ולרגעים ספורים, וזה היה שנים רבות לפני מותו. את אשתו שעזבה אותו לא ראה כלל מאז נפרדה ממנו; לעומת זאת חי שנים רבות בגלוי עם טוסי, ועל כן רצה לעורר את הרושם, שעמד שלוב ידיים יחד אתה ליד קברו של אביה.⁶⁴ מות מרקס והקשר עם איוולנג פתחו פרק חדש בחיי טוסי, וקולעים דברי איוון קארפ, בסוף הכרך הראשון של הביוגרפיה של אליאנור מרקס, עד מות אביה:

ייתכן שהקשר של אליאנור עם איוולנג היה בטווח ארוך הרה אסון... ואף על פי כן חייה נעשו תכליתיים מן הרגע שהתחברו אל חייו. היא אינה מפקפקת בכיוון הליכתה, אלא הולכת. התנהגותה הלא-יומראנית וגלויית-הלב מאז ומעולם לבשה עתה גם סמכותיות. היא לא איבדה מאומה מן ההומור או מן ההומניות שלה, אדרבא תכונות אלה העמיקו, אבל היא נעשתה אשה במלוא מובן המלה. היא היתה אחראית, חסרת פחדים ומוכשרת לנצל את כישורנותיה במידה יתרה בתור רעיה.⁶⁵

מצב זה היה הפוך ממצבה באחרית חייו של אביה. התסכול התמידי שאפיין את צעדיה גרם להססנות ואף למלנכוליה, שהעיבו על שמחת חייה. מצב זה הביא אותה להרבות בשימוש בסמים מרגיעים. רק בעזרת כישורנותיה כשחקנית הצליחה להטעות את הציבור, כפי שהטעתה את היינריך גרץ, כאשר ליוותה את אביה לקרלסבד בשנת 1876. על כך העיד גרץ במכתב אל קרל וטוסי; הוא מסיימו בהשערה, שכנראה טוסי כבר היתה בחשאי (incognito) ארוסה, ומזה נבע מצב רוחה המרומם.⁶⁶ אבל הפגישה עם גרץ חלה בעת שדיכאונה של טוסי החמיר ביותר, ולאחר שבהופעת ספרו של ליסאגאריי על הקומונה לא רק שלא היה בכדי לסייע לריכוך עמדתו השלילית של מרקס בכל הנוגע למחבר, אלא

63 האפיון הקצר פרי עטו של מקס בר (Beer), שלא היו לו דעות קדומות הואיל ורק אז בא לאנגליה, מבלית רושם זה בכותבו שחשב בלבד, שאליאנור היתה ראויה לבעל נכבד יותר, לא לאיוולנג: 'אשר לפי האינטואיציה שלי היה קומדיאנט זעיר וכך נראה, ואני אמרתי לה: [טוסי], האם זה בעלך?'; ראה: בר (לעיל, הערה 35), עמ' 71.

64 Kapp, א, עמ' 248.

65 שם, עמ' 286.

66 H. Graetz, *Tagebücher und Briefe*, ed. R. Michael, Tübingen 1977, מכתב לקרל מרקס, ברסלאו, 1 בפברואר 1877, עמ' 336–337. לסיפא על טוסי אישית, ראה: שם, עמ' 337.

להפך, הדבר גרם לו להחמיר את האיסור על פגישותיה עם אהובה. אין פלא שהתאבדותה של טוסי הפתיעה את סביבתה.

בני הזוג מרקס-איוולינג פעלו במשותף בתנועה המקצועית, שלבשה בהדרגה אופי סוציאליסטי מובהק. הם פרסמו במשותף קונטרסי תעמולה, אבל כל אחד מהם נשאר בתחום שלו: איוולינג המשיך בכתיבתו האתאיסטית, הדרוויניסטית והסוציאליסטית-תיאורטית, וטוסי שיקעה עצמה במוזיאון הבריטי ותרגמה ופרסמה ספרות יפה ביקורתית, שבמרכזו עמדו יצירותיו של איבסן. היא תרגמה ממורשת אביה כתבים שהתאימו לדעתה לפועלים ממש. אופייני הוא, שפרסמה בשם 'ערך, מחיר ורווח, מכון לאנשי עבודה', את הנאום שנשא מרקס בוועדה המרכזת של האינטרנציונל בשנת 1865, כדי להפריך את עמדתו של ג'ון וסטון (Weston), שטען ברוח פרודון, שהעלאה כללית של שכר העבודה בלתי אפשרית ואינה מועילה לפועל.⁶⁷ מרקס תקף את וסטון וניצחו כדרכו כיחיד, אבל טעה כשחשב שבניצחונו יחייב את כלל הפועלים. בניגוד לנוהגו פרסם את הרצאתו בוועדה המרכזת של האינטרנציונל בשפה האנגלית, בשם: 'ערך, מחיר ורווח'.⁶⁸ ההוספה 'מכון לאנשי עבודה' בכותרת המאמר, כפי שפרסמה טוסי היתה אפוא בעלת משמעות רבה, כי המאמר פנה בשל כך לא רק ליחיד כמו וסטון, אלא לכל 'אנשי העבודה'.

בפרספקטיבה רחוקה וכמטרה סופית היתה אליאנור 'מרקסיסטית'. במציאות החיים היא ראתה לפניו אנשים סובלים, שיש לארגנם ולסייע להם. המושג 'מעמד' היה לגביה אמת, אבל רק כהפשטה; בחיים ראתה את עצמה כנציגה של הרבה יחידים סובלים. זה הביא אותה לארגן פועלים 'שחורים' ולא את האריסטוקרטיה הפועלית של בעלי המקצוע. בין עיסוקה בספרות ובין פעילותה כמארגנת פועלים לא היה קיים ניגוד. בשני התחומים עמדו לנגד עיניה אנשים חיים; ולא חצצו ביניהם חומות מעמד, אלא התקיימו ביניהם קשרים של דעות, מוצא וחינוך. את הגישה הישירה הזאת גילתה ביצירה של ידידה קרובה, שפגשה אגב עיסוקן של השתיים במוזיאון הבריטי. שמה היה אימי לוי (Amy Levy), בת ליהודים אמידים אנשי 'מעמד בינוני', כפי שמכנים זאת האנגלים, היינו לא ממעמד האצולה. את טוסי הקסימו קשריה האינטימיים עם יהודים בלא חומות של מעמד. גישה זו משכה אותה ליצירה הרחבה היחידה של אימי לוי, 'ראובן זקס' (Ruben Sachs), שזכתה להצלחה רבה. יהודים מכל השכבות היללו את יכולתה לתאר רבגוניות זו, כאחדות תוך ריבוי. כמובן, לא כל קהל הקוראים היה נדיב ומוכן לסלוח לה את הערותיה החושפניות על-אודות היחסים האינטימיים בקרב הקהל. היא איבדה עצמה לדעת זמן קצר אחרי הצלחתה המפתיעה, וגם דבר זה משך את טוסי להתעמק בספר. עד מהרה גילתה שהספר עוסק בשורש מוצאה, אף שתיאר יהדות שונה. אבל ההקבלה עם

Ch. Tsuzuki, *The Life of Eleanor Marx 1855–1898*, Oxford 1967, p. 341; Eleanor Marx 67
Aveling, *Value, Price and Profit, Addressed to Working Men*, London 1898

The General Council of the First International 1864–1866, London 1865 (reprint), pp. 68
188 ff.

מאמר הנעורים של אביה על שאלת היהודים היתה מפתיעה. את הערכותיו הארסיות על היהודים הכירה קרוב לוודאי במקור, אבל קראה זאת בלי ספק גם ב'סוציאליזמוקראט' משנת 1881. היא ראתה ב'ראובן זקס' תיאור גלוי-לב של העדה היהודית כמו זה של מרקס, אבל מתוך הומור אנושי ואהבת אנשים על חולשותיהם. סקרנות זו להכיר אנשים כפי שהם בכלל, ואת היהודים בפרט, לא התעוררה במרקס, אף שתנאי חייו השתפרו לאין ערוך בלונדון.

בשנים הרבות שמרקס חי בקרב אנגלים הוא לא למד להכיר אותם, וודאי שלא הכיר את יהודי אנגליה, לא את העילית כמו של הראובן-זקסים, ולא את דלת-העם. רק מי שחי בלונדון בבידוד⁶⁹ יכול היה להתעלם מהם, שכן הם היו יעד לכל סוציאליסט פעיל.

מקס בר (Beer) בא ללונדון בשנת 1894, וכבר ידע בוודאי על הרומן 'ראובן זקס' מפרסומו ב'*Neue Zeit*.⁷⁰ עם זאת, בר דיווח בספרו על שיחתו עם טוסי על הספר, כאילו שמע על תוכנו בפעם הראשונה מפיה. אם אכן כך היה, הרי לפנינו עדות על האינטימיות שבה הכירה טוסי את הספר ועל עומק הזדהותה אתו. הדבר יפליא פחות, אם נזכור שהיתה זו טוסי בעצמה שתרגמה אותו מאנגלית לגרמנית ודאגה לפרסומו בהמשכים בשנת 1891 בתוספת הספרותית שב'*Neue Zeit*.⁷¹ התוכן של 'ראובן זקס' לא התאים כלל לקו האידיאולוגי של העיתון, שפרסם גם ספרות לפי קו מעמדי, שכן ספר זה היה על-מעמדי ותיאר בחיבה חברה בורגנית, וליתר דיוק בורגנית-יהודית. המחאה של היהודים המתבוללים הרבים, הן חברי מערכת העיתון והן קוראיו, היתה מתעוררת בוודאי במלוא העוצמה והם היו זועקים חמס – אילולי באה ההמלצה מבחו של מרקס.

מערכת העיתון פרסמה את 'ראובן זקס' בלי ציון שם המתרגם, בניגוד לנוהגה לגבי כל יצירה אחרת. הדבר סותר לכאורה את ההנחה, שהספר תורגם בידי טוסי והובא על ידיה לדפוס. כך אמנם חשב בטעות החוקר אדמונד זילברנר, שהסתמך בייחוד על רמת שליטתה הנמוכה בגרמנית, שבה גם תירצה פעם את דבקוּתה בכתיבה באנגלית. אבל זה לא היה יותר מתירוץ ואין הוא מוכיח מאומה. טוסי היתה מעוניינת להעלות נושא יהודי בעיתון התיאורטי רב ההשפעה, אף שהנושא היה מפוקפק מבחינה מעמדית. אי-הזכרת שם המתרגם, שהיה מקרה יחיד בעיתון, מסתבר על נקלה על רקע הפגם של היצירה מן הבחינה המעמדית. ידיו של קאוטסקי, העורך האחראי, היו כבולות, כי עמד בקשרי

69 בר (לעיל, הערה 35), עמ' 73.

70 *NZ*, במדור הספרותי, בהמשכים. 10/1 (1892–1893).

71 שם, החל בעמ' 27. וראה דעתו של E. Silberner, 'Eleanor Marx und die Jüdische Identität', *Tel-Aviver Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, VI (1977), pp. 270 ff. שהתרגום מעשה ידיה. לעומת דעת זילברנר, מדגישה איוון קאפ בהחלטיות את תרגומה של טוסי מאנגלית, שפת אמה, לגרמנית (בניגוד לנוהגה הקבוע לתרגם מגרמנית לאנגלית). היא עשתה זאת מיד אחרי מות אימי לוי, ותרגומה ראה אור כבר בשנת 1889, ראה: Kapp, ב, עמ' 258. לפי זה, אי-רצונה להשתמש בלשון הגרמנית לא נבע מאי-שליטתה בשפה. ראובן זקס היה כה יקר לה עד שהתגברה על אי רצונה.

ידידות הדוקים עם טוסי ולא יכול היה לדחות פרסום של יצירה המומלצת על ידה, אף כי הוא אישית הוכיח בכתיבתו הסתייגות מכל הדגשה של הווייה יהודית. בזכות מעשה התרגום הפך 'ראובן זקס' לתעודה מרכזית בדיון על המפנה בחייה של טוסי, שממנו ואילך החלה לראות את עצמה כיהודייה. ניתן גם להניח, שאת ההערות בטקסט המסבירות מושגים מן ההווי היהודי הוסיפה טוסי, שכן יש בהן שיבושים אופייניים לאדם שגדל באווירה פרוטסטנטית, כמו אי-הבנת מושג הסוכה או ראיית הבר-מצווה כמו קונפירמציה נוצרית.⁷² חשוב להדגיש, שטוסי התעניינה ביהודים כבשבת אנשים בעלי תודעה של מוצא משותף ('אתה בחרתנו'), ורק בהתאם לכך שמה לב ליהודים המדוכאים, וביניהם עובדי הכפיים. בדרך כלל מקובל לצמצם את התעניינותה של טוסי ביהודים לפרולטריון היהודי, כיאה לבת מרקס, אבל חיפוש השורשים קדם אצלה להבט המעמדי; גילוי שורשה היהודי גרם לה לחזור בהתמדה על העובדה שביתה שוכן בסימטת היהודים. טוסי לא ביקשה רק את קירבתם של יהודים בעלי מוסריות נעלה ויורשי הנביאים, כמו יהודי הרפורמה, אלא ראתה ביהודים כולם שבט יהודי מגוון שאבריו דבקים זה בזה. בשיחה עם אותו בר היא פרצה בקריאה נלהבת: 'איזו תערובת של גזעים אנו!'.⁷³ יהדותה תואמת את הזדהותה, כמו רבים מבני דורה, עם היהודים החיים בהרגשה של שייכות ליהדות.

פעילותה האינטנסיבית של טוסי היתה קשורה בסיסמה החדשה והמלהיבה שבאה מעבר לים בדבר קביעת יום עבודה בן שמונה שעות, סיסמה שהאסיפות באחד במאי ברחבי תבל הוקדשו לה. טוסי השתתפה כציר בשני הקונגרסים הראשונים של האינטרנציונל השני, שיוחדו בעיקרם לנושא זה, הראשון – המפולג לפי מפלגות יריבות, בפאריס, והשני – המאוחד, בבריסל. על שניהם דיווחה בעיתון שעמד אז לרשותה, ה-Justice. היא כבר חשה היטב באנטישמיות, שהתבטאה בהחלטות הקונגרס השני, ודיווחה עליה בעיתון.⁷⁴ המאבק על קיצור יום העבודה חייב אותה להופיע בכינוסים בהייד-פארק בפני קהל מגוון ולארגן גם את הפועלים הבלתי מקצועיים, שהאגודות המקצועיות הוותיקות הונחיתם במתכוון, שכן דבקה בהם עדיין רוח הגילדות של ימי הביניים. כך נוצר טיפוס חדש של ארגון, 'האגודות המקצועיות החדשות' (New TU), ששיוו לתנועת הפועלים האנגלית דמות חדשה.

טוסי הקדישה מרחב רב לארגון פועלי הגז וסוורי הנמל. בלתי מאורגנים היו גם המוני העמלים של ווייטצ'פל (Whitechapel), ביניהם רבים עובדי כפיים יהודיים ופועלות יהודיות. קו הפעולה הזה היה מנוגד לתפיסה התיאורטית של הנרי הינדמאן (Hyndman), שייסד בשנת 1884 את 'הפדרציה הסוציאל-דמוקרטית' (Social Democratic Federation), ורצה להשריש באנגליה את העקרונות הנוקשים של הסוציאל-דמוקרטיה

72 ה'סוכה' היהודית הופכת בתרגומה ל'אוהל'; ובהערה הופך נער הבר-מצווה לפי 'חוק הכנסייה היהודית העתיק' לבוגר. חג החנוכה מושווה עם חג הסאטורנליה הרומי.

73 בר (לעיל, הערה 35), עמ' 73.

74 Kapp, ב, עמ' 525.

המקובלים ביבשת. בפדרציה זו רווחו גם לאומנות וגם אנטישמיות. המכנה המשותף של שתי התפיסות הללו היה בהתנגדות להגירה, עיקרון שקבע למעשה את ההתנגדות לכניסה של מהגרים יהודיים לאנגליה. כמשקל נגד עודד אנגלס את פעילותם היריבה של איוולנג וטוסי, שביטאונם העיקרי היה אז כאמור ה־Justice.

מאמצי איוולנג וטוסי בארגון שכבות פועלים חדשות קירבו אותם לדלת־העם היהודית ולהכרה בתביעותיה, שהמרכזיות שבהן היו שמירת זכות ההגירה; חסות נגד תוקפנות של פועלים אנגליים, שסירבו לסבול מהגרים על ידם; ומחאה נגד הפוגרומים ביהודי רוסיה. כבר בשנת 1890 ענתה טוסי בחיוב להזמנה להשתתף באסיפת מחאה ב־1 בנובמבר, בנימוק האופייני לה, שהיא נענית להזמנה בשמחה כי אביה היה יהודי, אף שמאז הכירה אותו לא ראה עצמו כיהודי. בהמשך הכנת הכנס הזה עוד העמיקה תחושת הסולידריות עם דלת־העם היהודית: הרב הראשי והנציג היהודי של וייטצ'פל בפרלמנט לחצו על בעל האולם, שבו היה אמור להתקיים הכנס, להפר את חוזה השכירות, והאסיפה נערכה בשדה הפתוח. וכל כך למה? כי יום האסיפה חל בשבת (היום היחיד שבו שבתה העבודה היומית), והמארגנים היו סוציאליסטים כופרים. באותה שנה נקראה גם אסיפה של פועלים יהודיים, המאורגנים באגודות המקצועיות שלהם, למחות נגד סירוב הפועלים ילידי אנגליה לעבוד ביחד עם פועלים יהודיים מהגרים.

בשנת 1890 נוסדה 'הפדרציה של ברית פועלי לונדון המזרחית', שכמעט כל חבריה היו יהודים. אגודה זו קיימה מועדון תרבות ברחוב פֶּרְנֶר, והוא נכנס להיסטוריה בשם 'מועדון ברנר'. לא רק הפגישה של בר עם טוסי התקיימה שם, אלא גם ישראל זנגוויל הצעיר ביקר במקום, ושם אסף את החומר לקובץ הסיפורים 'ילדי הגיטו', שהקנה לו שם בעולם היהודי. 'ראובן זקס' ו'ילדי הגיטו' מציגים שני אספקטים של יהדות אנגליה, וטוסי לא חשה סתירה בין השניים.

הינדמן צידד במחירי המהגרים ואילו בני הזוג איוולנג עמדו לימין היהודים. הם עודדו אותם להצטרף כחברים ל'ליגה הסוציאליסטית' שבה היו חברים, כי זו התחרתה עם ארגונו של הינדמן, 'הליגה הסוציאל־דמוקרטית'. גם לאחר שפעילות המהגרים היהודיים בלונדון נחלשה, היות שפשוטי העם עברו בהמוניהם לארצות הברית ועמם הגרה גם מרבית הצמרת המדריכה, לא נלאו השניים מפעילותם. בשנת 1895 הם ארגנו אסיפת מחאה על החלטת פועלי קרדיף להגביל את כניסתם של זרים. איוולנג היה היושב־ראש וטוסי נשאה את אחד הנאומים הראשיים. לא ברור באיזו שפה השתמשה, אף כי יש עדות מאוחרת שלמדה יידיש, כדי להבטיח מגע בלתי אמצעי עם קהל השומעים; אך ייתכן שדיברה גרמנית. גם החוקר זילברנר מכיר באפשרות שלמדה יידיש, כי מנהיג האנרכיסטים, הגרמני רודולף רֶוֶקֶר, למד באותה תקופה יידיש ושלט בה עד כדי עריכת עיתון ביידיש.

ככלל מוטעית היא השיטה לנתק הבטים שונים בהכרה היהודית של טוסי, כפי שזילברנר נוהג.⁷⁵ מאז גילתה את שורש מוצאה ביהדות, ראתה כנראה את עולמה

בעיניים של יהודייה ופעלה ברוח זאת בכל ההזדמנויות – באסיפות, בוועידות, בשיחות ובמכתבים. לאחותה לאורה (Laura) כתבה על הרופא ד"ר פרייברגר (Freyberger), שחשדה בו, לא בלי סיבה, שהוא מתקרב לאנגלס כדי להשיג חלק ברכושו ובעיזבוננו: 'פ' [פרייברגר] הוא פשוט אנטישמי, אף שאני מוכנה להתערב על ראשי היהודי שהוא בעצמו יהודי'.⁷⁶ ואכן הוא היה יהודי, אם כי מתבולל על גבול האנטישמיות.

לשיא בפעילותה זאת הגיעה טוסי בשנת 1893 בקונגרס האינטרנציונל הסוציאליסטי בציריך, כאשר הכריזה – כמתרגמת רשמית בקונגרס – שהמשלחת הבריטית כוללת צירים משמונה אגודות מקצועיות יהודיות, המונות שמונה מאות חברים. מציאות של פועלים יהודיים היתה בגדר הפתעה לרוב הצירים, ומציאות של פועלים יהודיים מאורגנים – לא כל שכן. תרגומה של ההודעה לכל השפות הרשמיות הנהוגות בקונגרס התקבל בתשואות רמות. חשוב לציין, שהכרזה זו נתאפשרה רק מתוך שיתוף הפעולה של טוסי עם מנהיג הפועלים היהודיים מוריס וינצ'בסקי; היא שיתפה אותו גם במצעד החגיגי שפתח את הקונגרס, יחד עם אדוארד ברנשטיין, מתוך הכרזה: 'אנו היהודים צריכים לדבוק זה בזה'.⁷⁷

בפרלמנט בפאריס פרסמו הצירים הסוציאליסטיים במשותף בינואר 1898 הצהרה על משפט דריפוס, ברוח החלטות קונגרס בריסל 1891, האומרת שכל המשפט הוא עניין פנימי של הבורגנות ואין לנקוט לגביו עמדה פילושמית. אמנם יש להזהיר את הפועלים שלא לנקוט עמדה אנטישמית, אבל תגובת הוציר-בורגנות נגד דריפוס עשויה להיות הקדמה לפנייתם אל הסוציאליזם. לאחר פרסום הצהרתו של זולא, נקטה טוסי עמדה אופיינית לדרכה וכתבה בעיתון *Justice*: 'כבוד למי שמגיע כבוד – אפילו אין האנשים אהודים עלינו' (even when we do not find these persons sympathetic).⁷⁸ על כן: 'כל הכבוד לקלמנט, ובראש וראשונה לזולא'. רגש אנושי יש כאן, אך לא 'מעמדות' נוסח הסוציאליסטים הצרפתיים. במכתב פרטי התבטאה באופן ביקורתי עוד יותר. היא כתבה, שעמדה ברורה וישרה בנושא דריפוס ננקטה לא על-ידי מישוהו ממפלגתנו, אלא על-ידי זולא.⁷⁹

הפער בין עמדה אנושית פשוטה ובין תפיסה מעמדית-לכאורה מתגלה בחילופי המכתבים בין טוסי ובין אחותה לאורה בעניין פרדריק ('Freddy'), בנה של הלנה דימות. טוסי פגשה בו בבית אנגלס, שבו שימשה אמו כמנהלת משק הבית אחרי מות מעבדה הקודם, קרל מרקס. טוסי נדהמה מהתנכרותו של אנגלס לפרדי, בעוד אמו היתה במשך שנים מעין אם שנייה לבנות מרקס. עתה היה פרדי שרוי במצוקה כספית קשה, לאחר

76 שם, עמ' 280.

77 Kapp, ב, עמ' 523–524.

78 זילברנר (לעיל, הערה 71), עמ' 281–282, מייחד מקום גם להחלטת הנציגים הסוציאליסטיים בפרלמנט הצרפתי נגד עמדה פילושמית בעניין זולא, כמו לעמדתה האמיצה של טוסי בנושא זה, עמדה אנושית ולא מעמדית.

79 שם, עמ' 282.

שאשתו עזבה אותו ונטלה עמה את הקופה, שבה נשמרו כספי הביטוח של חברי אגודה מקצועית קטנה. לאורה הגיבה לאט ובלי התלהבות. טוסי ניסחה את דעתה על התנהגותה במשפט: 'האין זה מפליא, כמה מעט אנו עושים (practice) את כל הדברים היפים שאנו מטיפים לאחרים, כאשר אנו באים להביט לבעיות ישר בעיניים?'.

ובכן טוסי יישמה 'אותם דברים יפים' ביחסה כלפי פרדי ותוך כדי כך התיידדה עמו, והוא היה לה לידיד האחד והיחיד הראוי לאמון. יחס זה העמיק לקראת סוף ימיה, והנעזר היה לעזור, כי מצוקתה הנפשית גברה בשני כיוונים: האחד התבטא ביחסיה עם דיירי בית אנגלס שעה שראש הבית נטה למות (1895), והשני נגע לאכזבותיה מאיוולנג, שהתגלה כאדם נטול רגש מוסרי; הוא קשר קשר עם אשה צעירה, נטש את טוסי ונטל את כל רכושה, והשאירה ללא ביטחון כלכלי. טוסי לעומת זאת דבקה בו באהבה נואשת וטיפלה בו במסירות, כאשר נתקף לפתע במחלה חסרת מרפא.

הפרשה הראשונה סבבה סביב העיזבון של מרקס, שנשמר אצל אנגלס, והעיזבון הצפוי של אנגלס הקשיש. במרכז האינטריגות עומדות הדמויות של לואיזה שטרסר (Strasser), גרושתו של קרל קאוטסקי, ולודוויג פרייברגר הנזכר. הם עשו יד אחת עם צמרת המפלגה הסוציאליסטית הגרמנית כדי להבטיח למפלגתם את העזבונות של מרקס ואנגלס. הם השפיעו על אנגלס להכחיש את אבהותו ההיפותטית על פרדי דימות, כי הלנה דימות לא גילתה את שם האב, ומכיוון שאנגלס היה רווק, קיבל על עצמו אבהות זו. הכחשת אבהותו של אנגלס היתה נחוצה, כדי למנוע מפרדי דימות כל חלק בעזבונות, אבל אנגלס הרחיק לכת והטיל את האבהות על קרל מרקס.

טוסי האשימה את אנגלס בהזנחת בנה של הלנה (אשר מתה בינתיים), שאותו הכירה בבית אנגלס. עתה סיבך הלה את מרקס עצמו באותה אשמה של הזנחת בנה של הלנה. טוסי התמוטטה כאשר שמעה מפי אנגלס על אבהות אביה, אבל לא מפני שרצתה להפוך את אביה לסמל הטוהר ולאובייקט להערצה, כדברי אנגלס (אימרה שאנשי המפלגה הפיצו בשקידה), אלא מפני שמעתה היו שני אבות המרקסזים אשמים במחדל של הזנחת בנה של הלנה הנאמנה ובחוסר רגישות אנושית. במכתבים שכתבה טוסי לפרדי אין אף מלה החורגת מעבר להשתתפותה בגורלו כבנה של הלנה היקרה שלה, ואין גם עדות לכך שהאמינה באבהותו של אביה. זוהי פרשה סתומה, אף שלעת עתה נדמה שאין לפקפק באבהותו של מרקס לאור עדותו של המשפטן סאם מור (Sam Moore), ידיד קרוב הן של מרקס והן של אנגלס, שהעיד על נכונות העובדות שרשם אנגלס על לוח ציפחה לפני מותו.

אדוארד ברנשטיין כתב שני מאמרים על פרשת התאבדותה של טוסי בשנת 1898. שניהם הופיעו בזה אחר זה ב-*Neue Zeit*,⁸⁰ הראשון נשא את הכותרת הפשוטה 'אליאנור מרקס', ובכותרת המשנה צוין שמדובר בזיכרונות. מאמר זה עשיר בידיעות על חייה ויש בו גם התייחסות לפעילותה בארגוני פועלים, לרבות פעילותה בקרב דלת העם בווייטצ'פל. המאמר השני, שנקרא 'מה דחף את אליאנור מרקס לזרועות המוות' (Was Eleanor

80 (1898) *NZ*, 16/2. המאמר הראשון – עמ' 118–123. המאמר השני – עמ' 481–491.

(Marx in den Tod trieb), הוא בעל אופי מגמתי. ברנשטיין ממקד את האשמה במותה רק באווילינג, דבר שהתאים מאוד לשמירת מרקס כ'אליל' של תנועת הפועלים. איוון קאפ מקדישה בספרה מקום נרחב להוכחת השימוש הבלתי מדויק שעשה ברנשטיין במקורות, לרבות המצאת פרטים שתכליתם להדגיש את חטאו של החוטא.⁸¹ אולם בתוספת מיוחדת לכרך הראשון היא בודקת גם את המקורות הנוגעים לאבהות על פרדי.⁸² קאפ מקבלת את הגירסה שמרקס הוא אבי פרדי, אבל היא טורחת להזים את העדויות המאוחרות, שבעל פה ושבתכת, ובפרט את עדותה של לואיזה שטרסר-פרייברגר. יש אפוא מקום לבדוק את כל הפרשה מחדש ולברר גם את סוגיית האבהות של מרקס, משום שהיא פרשה בעלת חשיבות בביוגרפיה שלו.

העמדה האמיצה של טוסי, שהקדימה יחס אנושי למפלגתיות, מעוררת גם את השאלה, האם גישה זאת הביאה אף להעמקת התעניינותה ביהודים. אבל התאבדותה הפתאומית מונעת כל דיון שכזה. ברור שפעילותה במסגרת תנועת פועלים יהודית לא היתה ערובה לנקיטת עמדה ברוח התנועה הלאומית היהודית, שהתעוררה בימיה. הלך הרוח של הסוציאליסטים היהודיים, מאז ראשית התארגנותם בימי אהרון ליברמן, היה קוסמופוליטי כללי אם לא אנרכיסטי. סימוכין לאפשרות של מעבר מקוסמופוליטיות ללאומיות אפשר אולי לגלות בדרכו של זנגוויל, שפעל זמן קצר יחד עם טוסי. הוא תיאר את דלת העם של יהודי לונדון המזרחית ביצירתו 'ילדי הגיטו', כשם שאימי לוי תיארה ב'ראובן זקס' את החברה הגבוהה של יהודי לונדון המערבית. זנגוויל גדל בוייטצ'פל, וכמו טוסי ביקר כאמור הרבה במועדון ברחוב ברנר, כדי לאסוף חומר לתיאוריו. יותר מזה, באותם ימים עצמם חיבר יחד עם טוסי סאטירה על המחזה של איבסן 'בית הבובות', והם קראו לה 'בית הבובות המתוקן' (1891). יחסו אל ה'גיטו' היהודי בתוך לונדון היה אמביוולנטי. הוא שקע בו, אבל שאף גם להשתחרר ממנו. נישואיו עם סופרת נוצרייה רומזים על שניות זו. הופעתם של הרצל והציונות המדינית כבשו אותו מיד, אבל האמביוולנטיות שלו לגבי הגיטו הביאה אותו לדבקות בטריטוריאליזם.

טוסי מרקס היתה מרקסיסטית, אבל המרקסיזם שלה היה מיוחד במינו וראוי לראות בו 'מרקסיזם הומני'; במרכזו עמדה ההזדהות עם כל סבל אנושי. אין לומר שהמרקסיסטים היו כולם אטומים להומניות, אלא שהמפלגה קדמה אצלם בדרך כלל לכל. מה שדחף את טוסי לזרועות המוות לא היתה כנראה הסתבכותה בקושי אחד בודד, אלא חייה בקרב חבורה של אנשים שידעו רק עמדה חד-משמעית, גם כשהיא פוגעת וגם כשהיא שקרית, ועל כן היו חזקים; ואילו היא היתה לעומתם חלשה ובודדת.⁸³

81 Kapp, ב, עמ' 718-721.

82 Kapp, א, נספח 1, עמ' 297-289.

83 פאול מאיאר (Paul Mayer) כתב מאמר על 'ההיסטוריה של ארכיון הסוציאלי-דמוקרטיה וגורל העיזבון של מרקס-אנגלס': *Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels-Nachlasses*, *AfS*, VI-VII [1966], pp. 5-198, ובו פרק על 'המוזודה של הגנרל' (עמ' 38-45), הדן באווירה בבית אנגלס הזקן ובמאמצי

שלושת הדורות שתיארנו במשפחת מרקס מציגים דמויות יוצאות דופן, ועל כן יש לראות בהם קודם כל פרטים, ולא נציגי דור או חוג חברתי. ובכל זאת יש בהתנהגותם דבר-מה אופייני.

היינריך מרקס נטש ביוזעין את היהדות בהשפעת הזמן, אבל הכיר היטב מה שנטש. הוא בחר במועד במסגרת של 'גיטו' פרוסי-פרוטסטנטי בקרב ציבור שברובו היה קתולי. הוא קיווה כל ימיו לזכות בהכרת תודה על צעדו מצד הבירוקרטיה הפרוסית. נאמנותו למלך היתה מקור גאווה והבסיס לאתוס שלו. שרידים של יהדות דבקו בו עקב אקולטורציה בלתי מושלמת ומנטליות יהודית שהיתה מושרשת בו עמוקות. יהודים מסוגו מצויים בכל דור ראשון של התבוללות ובכל התקופות. הם אינם רבים, אבל בטוחים שהעתיד שייך להם. בגלל מיעוטם של המתבוללים הקיצוניים אין לראות בהם נציגים אופייניים של יהודי האמנציפציה ככלל.

קרל מרקס הוא נוצרי בלי נצרות, היודע על מוצאו היהודי אבל לא חש בחסרונו, מזלזל בו ומתנכר לו, ומתוך כך איננו מגיב נוכח האנטישמיות המכוונת במפורש נגדו. אם הוא מטפל ביהודים, הוא מטפל בהם בתור מייצגי הבורגנות. נוכח זלזולו ביהדות הוא נותן מחסה לאותם יהודים הנמצאים בתהליך של יציאה ממנה, אם לא נטשו אותה זה מכבר. הוא יחיד וקובע גורל של יחידים, ועל כן אינו בחזקת 'נציג' של היהודים ככלל. במאמריו ב'שאלת היהודים' גם אין הוא נציג האנטישמים. רק מתוך חוסר משען תיאורטי נאחזים מרקסיסטים יהודים ולא-יהודים במאמרים אלה, כי בעיניהם לא ייתכן שהמרקסיזם, המתיימר להמציא תשובה לכל שאלה, ייאלם דום דווקא בשאלה זו.

אליאנור מרקס חשה בתוצאות של בדידות משפחתה ובגורל אמה, מבקרת את ההתנהגות המתנכרת של אחותה לאורה וסובלת מהצרת צעדיה מצד אביה. היא מתחילה לבקש את שורשיה המשפחתיים. חיפוש אחר שורשים היה בגדר תופעה יוצאת דופן בימיה, אבל בממדים צנועים היתה קיימת גם בדור של 'סוף המאה'. תופעה זו של בקשת שורשים עוררה תשומת-לב אצל היהודים, שיהדותם בלבוש הדתי היתה חלקית ומקוטעת, אבל בכל זאת היתה חשובה בעיניהם. אליאנור היתה בודדה בעמדה זו, ועל כן אין לראות בה 'נציגה' כלל. לעומת זאת היא היתה נערצת על יהודים מהגרים ועקורים. השפעתה לדורה ולדורות אינה ניתנת למדידה.

המפלגה הגרמנית להשתלט על הארכיון, כדי שאוצרותיו יהיו בידיים 'נכונות'. בין היתר מסתבר, שגב' לואיזה שטראסר-קאוטסקי-פרייברגר החזיקה אצלה מפתח לאחד הארכיונים של הארכיון. ברנשטיין, שהיה בין 'משתלטים' בשם המפלגה, הוצא מחוגם לאחר שהוכיח עצמו כרוויזיוניסט, היינו כאיש 'לא נכון'. סבך היחסים בבית אנגלס מתואר רק מנקודת הראות של המפלגה הגרמנית. פרדי דימות, שהיה כבן מרקס שותף אפשרי בירושתו, לא הוזכר, וטוסי, שבתור יורשת ותושבת אנגליה היחידה היתה דמות מרכזית, נזכרת רק באופן שולי. היו אפוא מאבקי כוח ולא סדרי ירושה. ברנשטיין מתגלה לא כמתבונן ניטרלי בגורלה של טוסי, אלא כמעורב בטרגדיה שלה.

